

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abdullayeva Ayna Ramiz qızı

“Milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımla maliyyə sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunmasının nəzəri-metodoloji əsasları” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404- “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: “İqtisadi nəzəriyyə”

Elmi rəhbər:

i.e.d.prof.Q.N.Manafov

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.dos.A.M.Əliyeva

Kafedra müdiri:

i.e.d.prof.Ü.Q.Əliyev

BAKİ-2016

**Milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımla maliyyə sisteminin
qarşılıqlı əlaqəsinin təmin olunmasının nəzəri-metodoloji
əsasları**

GİRİŞ.....	3
Fəsil 1. Müasir milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımın və maliyyə sisteminin öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri	
1.1. İqtisadi artımın mahiyyəti və onun xüsusiyyətləri.....	7
1.2. Maliyyə sistemi anlayışı və iqtisadi inkişafda onun rolu.....	16
1.3. Maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətləri.....	32
Fəsil 2. Azərbaycanda iqtisadi artımla maliyyə sistemi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mövcud vəziyyəti	
2.1. Azərbaycanda iqtisadi artımın dinamikası və quruluşu.....	39
2.2. Azərbaycanın maliyyə sisteminin müasir vəziyyəti.....	44
2.3. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə iqtisadi artımla maliyyə sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi	52
Fəsil 3. İqtisadi artımın investisiya-innovasiya modelinə keçidin maliyyə sisteminin inkişafının vacib şərti kimi	
3.1. İqtisadi artımın investisiya təminatının gücləndirilməsi əsasında maliyyə sisteminin inkişafı.....	57
3.2. İnnovativ sahələrə investisiyaların stimullaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübədə maliyyə sisteminin inkişafında istifadə yolları.....	66
NƏTİCƏ.....	79
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	84
PEZİOME.....	91
SUMMARY.....	92

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövr üçün iqtisadi artımın amillərinə dair geniş elmi biliklər əldə olunmuşdur. İqtisad elminin inkişafı ilə əlaqədar bu faktların özü daim genişlənir, bununla əlaqədar iqtisadi artımı hərəkətə gətirən qüvvələr, hansılar ki, əvvəllər iqtisadi hadisələrin analizi zamanı şübhəsiz prioritetə malik idilər, ikinci plana keçirlər və yerlərini yeni teorilərə verirlər.

Sonuncu iki onillikdə iqtisadi artımın yeni faktorları içərisində tədqiqatçıların diqqəti maliyyə sisteminin alət və institutlarının öyrənilməsinə yönəldilməyə başladı.

Maliyyə sisteminin iqtisadi artımla qarşılıqlı əlaqəsi hələ 100 il bundan qabaq iqtisadçıların diqqətini cəlb etmişdi. Ancaq bu dövr ərzində problemin araşdırılması heç də qanunauyğun olmayıb: mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmaların yalnız son 30 ildə dərc edilməsinə baxmayaraq, mövzuya maraq zəifləmir, buna görə də iqtisadi analizin bu istiqamətini dinamik inkişaf edən və perspektiv kimi səciyyələndirmək olar. Lakin iqtisadi nəzəriyyədə nəzərdən keçirilən məsələ çərçivəsində ideyalar və ortaq fikirlər o qədər də çox deyil, bu isə inkişaf edən elm üçün xarakterik xüsusiyyətdir. Maliyyə sistemi və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsində konsensus iştirak edir. Maliyyə sistemi və iqtisadi metodların inkişafı haqqında böyük həcmdə statik informasiyanın əldə edilməsi sırf nəzəri modellərdən uzaqlaşmağa, keyfiyyətli tarixi – iqtisadi analizə və empirik tədqiqatların sayının artmasına səbəb olmuşdu.

Maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqənin araşdırılması Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində aparılır. Burada qarşılıqlı əlaqənin hərtərəfli araşdırılması və yeni modellərin işlənməsi həyata keçirilir.

Bütövlükdə, maliyyə sisteminin iqtisadi artıma təsirinin öyrənilməsi zamanı, xüsusən, müasir iqtisadiyyatda bu məsələnin aktuallığının artması şəraitində müəyyən boşluqlar aydın görünür. Öz növbəsində dissertasiya işi bu istiqamətdə atılan ən mühüm addımlardan biridir.

Araşdırmanın məqsədi – maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqəni sistemli şəkildə təhlil etməklə həmin əlaqələrin yaxşılaşdırılması

istiqamətində nəzəri və praktiki təkliflər verməkdir. Buna nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərə toxunulmuşdur:

- Maliyyə sisteminin iqtisadi artıma təsiri probleminə dair tarixən mövcud olan fikirlərin nəzərdən keçirilməsi;
- Maliyyə vasitəçiliyinin xərcləri nəzərə alınmaqla fiziki və insan kapitalının yığılımı və iqtisadi artıma maliyyə sisteminin təsiri mexanizminin araşdırılması;
- Qiymətli kağızlar bazarının və bank institutlarının qarşılıqlı fəaliyyəti şəraitində maliyyə sisteminin üstünlük və çatışmamazlıqlarının müəyyən edilməsi, həmçinin maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqə faktorunun əhəmiyyətinin təhlil edilməsi;
- İqtisadi artım kontekstində maliyyə sistemi və elmi - tədqiqat , təcrübi – konstruktiv işlərin inkişafı münasibətlərinin müəyyən edilməsi;
- Qlobal maliyyə sistemi kontekstində maliyyə sabitliyinin təminatında mərkəzi bankların rolunun araşdırılması;
- Qlobal iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir edən faktorların müəyyən edilməsi;
- Azərbaycanda maliyyə sisteminin inkişafı baxımından innovasiya-investisiya məsələlərinin nəzərdən keçirilməsi.

Dissertasiya araşdırmasının obyektı – maliyyə sisteminin alət və institutlarının təsirlə iqtisadi artımda baş verən proseslərdir.

Dissertasiya araşdırmasının predmeti – maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqə mexanizmi, bu prosesin kifayət qədər olan keyfiyyətli tendensiyaları və xüsusiyyətləridir.

Araşdırmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Araşdırmanın metodoloji əsası kimi iqtisadi nəzəriyyə, ekonometrika və korporativ maliyyənin müasir vəziyyəti çıxış edir. Dissertasiya işində iqtisadi proseslərin aşağıdakı metodlarından istifadə olunub: iqtisadi hadisələrin qruplaşdırılması metodu, müqayisəli analiz metodu, iqtisadi – riyazi modelləşdirmə metodları.

Dissertasiya işinin metodologiyasının formalaşmasına dünya ölkələrində gedən iqtisadi proseslər və onların nəticəsində yaranan böhranlar, artımlar təsir

göstərmişdir, ancaq maliyyə sisteminin iqtisadi artıma təsirinin araşdırılması sahəsində əsas nailiyyətlər də diqqətdən kənarda qalmamışdır.

Dissertasiya araşdırması, əsasən, iqtisadi nəzəriyyənin neoklassik qolu istiqamətində aparılmışdır.

İşin hazırlanması zamanı müvafiq dərsliklərdən, statistik məlumatlardan, xüsusi jurnallardakı məqalələrdən, internetdə olan məlumatlardan istifadə edilmişdir.

Dissertasiya araşdırmasının elmi yeniliyi iqtisadi artımla maliyyə münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin dərinlən araşdırılmasından, buna mənfi təsir göstərən amillərin dünya ölkələrinin praktikasında öyrənilməsindən, Azərbaycanda iqtisadi artım və onun sürətləndirilməsi problemlərinin üzə çıxarılmasından, iqtisadi artımın yeni innovasiya-investisiya modelinə keçilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan:

- İqtisadi artımla maliyyə sistemi arasında qarşılıqlı əlaqənin tarixi perspektivləri müəyyən edilmişdir;

- Maliyyə vasitəçiliyinin xərcləri nəzərə alınmaqla iqtisadi artımın baza modeli nəzərdən keçirilmiş və onun təkmilləşdirilməsi təklif olunmuşdur;

- Maliyyə strukturunda qiymətli kağızlar bazarı və ya bank institutları ilə əlaqədar üstünlüklər və çatışmamazlıqlar müəyyən olunmuşdu;

- Ölkədə 2010-2015-ci illərdə maliyyə sistemin və iqtisadi artımın əlaqəsi iqtisadi təhlil yolu ilə müəyyən edilmişdir;

- Qlobal iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun əsas aspektləri nəzərdən keçirilmişdir;

- Azərbaycanda maliyyə sisteminin iqtisadi artıma təsirinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, həmçinin makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində iqtisadi artımın yeri və rolu dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiya araşdırmasının praktiki əhəmiyyəti Azərbaycanda, eləcə də digər xarici ölkələrdə ÜDM-in artırılması üçün yeni imkanların müəyyən edilməsinə yönəlmiş strateji istiqamətlərin hazırlanması və iqtisadi siyasətə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsində əldə olunan nəticələrin istifadə oluna bilməsi imkanından ibarətdir.

Dissertasiya işinin nəticə və məsləhətləri, statik məlumatlar və müəllifin

çıxarışları özəl və ya dövlət investisiya kampaniyaları və banklarının fəaliyyətində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin strukturu girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflər, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Fəsil 1. Müasir milli iqtisadiyyatda iqtisadi artımın və maliyyə sisteminin öyrənilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri

1.1. İqtisadi artımın mahiyyəti və onun xüsusiyyətləri

Müasir dünyada ölkələrin iqtisadi inkişaf sürətləritamamilə fərqlidir. İqtisadi terminin önəmli amilləri sırasına qeyd etdiyimiz bərabərsizliyin əsas səbəblərinin aşkar edilməsi üçün iqtisadi artım anlayışını bir konsepsiya olaraq dərk edilməsi və onun dərinədən tədqiq edilməsi daxildir. İqtisadi artım müəyyən bir müddətdə iqtisadiyyatda vahid miqdar, vahid həcm artımı deməkdir. İqtisadi artım müəyyən dövrdə iqtisadiyyatda vahid miqdar, vahid həcm artımıdır. İqtisadi artım dedikdə, insanları və bütünlüklə ölkəni hal-hazırkıdan daha sağlam və daha qüvvətli bir gücə, yüksək gəlir səviyyəsinə doğru apara biləcək kəmiyyət artımı nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, iqtisadi artım iqtisadiyyat üzrə istehsal edilən əmtəə həcmının artımı deməkdir. Bir çox iqtisadçıların qəbul etdiyi metoda görə iqtisadi artım, Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) ötən dövrə nisbətən faizlə artımıdır. Artım, yeni qiymətlərdəki artım (inflyasiya) nəzərə alınmadan real şərtlərlə hesablanır. Buna görə də real dəyərlərdən istifadə etməklə iqtisadi artımı ölçmək lazımdır.

Yaşadığımız dövrdə iqtisadi artım anlayışına bir neçə yanaşmalar mövcuddur ki, onlarında ən geniş yayılanı, iqtisadi artım-ötən və ya bazar dövrü ilə müqayisədə milli gəlir və istehsalın real artımıdır. İnsan amili nəzərə alınmadan iqtisadi artım haqqında fikir yürütmək məqsədəuyğun deyil. Bu səbəbdən adambaşına düşən ÜDM-in artımının əsas götürülməsini yaşayış səviyyəsini müqayisə etmək baxımından iqtisadi artımın ölçülməsi zamanı məqsədəuyğun hesab etmək olar (75,s.369).

Qədim tarixə malik olan iqtisadi artım haqqında fikirlər böyük tarixi inkişaf yolu keçərək iqtisadi artım anlayışına və konsepsiyasının müxtəlif cür dərk edilməsi ilə yadda qalmışdır.

Ancaq iqtisadi artımın daha bütöv olan cərəyanı Merkantilist cərəyanı orta əsrlərdən sonra dünyada vacib dəyişikliklərin nəticəsi kimi meydana çıxdı. Merkantilist cərəyanı XV-XVIII əsrlərdə hökm sürmüşdür. Bu cərəyan yeni bir

iqtisadi siyasət konsepsiyası irəli sürərək iqtisadi artım konsepsiyasına daha fərqli yanaşmanı ortaya qoymuşdur (33,s.62-65). İlk dəfə ölkənin daxilə sənayeləşməsi, xaricdə isə istismar anlayışını təklif edən Merkantilistlər ölkənin iqtisadi artımına onun sərəncamında olan qızılın, pulun miqdarı ilə ölçmüşlər və bununla yeni bir sərvət-pul anlayışını yaratmışlar. Bu cərəyanını əsas tərəfdarı kimi Tomas Man iqtisadi artımın əsas mənbəyi olan sərəncamda olan pulun miqdarının artırılmasının ən sərfəli yolunu ölkənin ixracatını müəyyən ölçüdə artırmaq, idxalatını isə müəyyən qədər azaltmaqda görürdü.

Merkantilist nəzəriyyəsinin ikinci inkişaf dövrünün yaradıcısı V.Petti hesab edilir. O, həm də istehsalın ölkənin iqtisadi artımının mənbəyi olduğunu qeyd edirdi. Zaman keçdikcə Merkantilistlər əhaliyədə iqtisadi artım mənbəyi kimi böyük əhəmiyyət verməyə başladılar. Bunun əsas səbəbi isə ondan ibarətdir ki, əhalinin gəlirləri artdıqca yerli tələb və daxili istehsal artırılır, əksinə əhalinin gəlirləri azaldıqca istehsala olan tələb aşağı düşür.

Merkantilistlər ümumiyyətlə, iqtisadi artıma təsir edən aşağıdakı amilləri qeyd edirlər:

- əhalinin artımı;
- aşağı əmək haqqı siyasəti;
- aşağı faiz dərəcəsi;
- ixracatın artımı;
- pul təklifinin artırılması
- müstəmləkəçilik siyasəti (ölkənin xammal baxımından vacib resurslarla təmin etmək baxımından) (84,s.2).

Fiziokratlar Merkantilistlərdən fərqli nəzəriyyə irəli sürərək iqtisadi artımı geniş təkrar istehsalla əlaqələndirirlər. “Kenenin ziqzaqları” makroiqtisadi modeli iqtisad elmi tarixində bir ilk olmaqla bərabər geniş təkrar istehsalın bütün şərtlərini və proporsiyalarını özündə əks etdirir. İqtisadi artımı kənd təsərrüfatı istehsalın artımı ilə izah edən Fiziokratlar bu artıma “xalis məhsul” deyirdilər. Buradan görünür ki,onlar yalnız kənd təsərrüfatının xalis artımı təmin etdiyini düşünürdülər. Fiziokratlara görə artım öz-özünə meydana gəlir, torpaq isə ona xərclənən sərmayə

və əməkdən qat-qat çox məhsul verir.

Bu səbəbdən onlar qeyd etdikləri buraxın etsinlər, buraxın keçsinlər formulunu irəli sürmüşlər ki, bu formulun mənimsənilməsi nəticəsində dövlət müdaxiləsinə də ehtiyac qalmır.

Fiziokratlar həm də kənd təsərrüfatında texnologiya, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiq edilməsi yolu ilə ixrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının sayını, bununla da istehsalçıların gəlirinin artırılmasına səbəb olduğunu, bunun isə öz növbəsində iqtisadiyyatın artımına yol açdığını qeyd edirdilər. Lakin ölkənin gəlirlərinin azalmaması üçün kənd təsərrüfatı mallarının ixracı ucuz olmamalıdır (84,s.11).

Klassik iqtisadçılar içərisində Adam Smit, David Rikardo artımı xarici ticarətlə izah edərək Merkantilistlərin dediyi kimi artımda dinamik bir amil olub, əsasən aşağıdakı iki mühüm rolu oynayır:

Ölkələrarası əlaqələri və mübadilələri artıraraq əmək bölgüsünü inkişaf etdirən xarici ticarət səmərəliliyi artırır və iqtisadi artımı gerçəkləşdirir.

İxrac həcmnin artması əvvəllər daxili bazarlarda tələb olmadığı üçün istifadə olunmayan istehsal faktorlarını hərəkətə gətirərək istehsalın artımına, bazarların genişlənməsinə və nəticədə iqtisadi artımın sürətlənməsinə səbəb olur.

“Artan Səmərəlilik Qanunun”da A.Smit artım üçün iki yolun olduğu fikrini söyləmişdir: qənaət və əmək bölgüsü. Smit hesab edir ki, qənaət, gəlirin bir funksiyasıdır: $S = f(Y)$. Yəni gəlirlərin artımı qənaiti çoxaldır. Smitə görə hər bir ölkədə artım həm də əmək bölgüsünə bağlıdır. Belə ki, əmək bölgüsü işçinin bacarığını, nəticə etibarı ilə istehsalın həcmi artırır. Məhz “Mütləq Üstünlüklər Nəzəriyyəsində” Smit əmək bölgüsü və ixtisaslaşmanın istehsalın həcmi necə müsbət təsir göstərdiyini izah etmişdir (27,s.24-28).

Maltusçuluq yalnız rəalizasiya problemlərini həll etməklə iqtisadi artıma nail olmağı mümkünlüyü ideyasını irəli sürürdü. Bu nəzəriyyəyə görə iqtisadiyyatdakı artım ədədi silsilə ilə, əhalinin artımı isə həndəsi silsilə ilə artır ki, hər bir iqtisadiyyatdakı artım əhalidəki artımla nəticələnir. Ümumi gəlirin artmasına baxmayaraq adambaşına düşən milli gəlir demək olar ki dəyişmir. Avropada sənaye

inqilabı dövründə tibb elmlərinin inkişafı ilə erkən ölüm halları azalmış, yaşayış standartları yüksəlmiş, əhalinin gəlirləri artmışdır ki, bu da valideynlərin uşaqların miqdarına deyil, keyfiyyətinə daha çox dəyər verməsi ilə bağlı idi. Maltusçular buna görə də dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə müdaxiləsini və investisiya fəaliyyətini iqtisadi artımı qoruyub saxlamaq üçün vacib addım sayırdılar (12).

C.Sey iqtisadi artımın mənbəyini məhz üç amildə-əmək, torpaq və kapitalda görürdü. Bu gün iqtisadi artım modellərindən biri olan Kobb-Duqlas istehsal funksiyası Seyin konseptual ideyalarının təkmilləşdirilmiş və riyaziləşdirilmiş forması olmasını qeyd etmək lazımdır.

Marksizm nəzəriyyəsinə görə iqtisadi artıma ictimai geniş təkrar istehsalın reallaşma şərtlərinə əməl edilməklə nail olmaq mümkündür. Karl Marksın fikrincə tam rəqabət şərtləri altında sərmayə, sabit kapitalın payı çox olan firmalardan sabit kapitalın payı az olan firmalara axacaq, bu isə ölkədə istehsalın həcmının artımına səbəb olacaq.

Marjinalistlər (K.Menger, Y.Bem-Baverk, U.Cevons, L.Valras, V.Pareto, L.Kontoroviç, C.Klark) iqtisadi artıma istehsalçı nöqtəyi-nəzərindən və son hədd faydalılığı prizmasından yanaşaraq məhsul istehsalının hansı həcmə qədər artırılması həddi bu məhsulun hər bir vahidinin son hədd faydalılığı ilə müəyyən edildiyini qeyd etmişlər. Marjinalistlərin nümayəndələri içərisində iqtisadi hadisələrə ilk dəfə riyazi aparatı tətbiq etməyə cəhd edən ingilis iqtisadçısı və statistiki Vilyam Cevonsu və Leon Valrası qeyd etmək lazımdır. Cevons dəyər qanunu, nemətin son hədd faydalılığı, mübadilə qanunu və günəşin aktivliyinin iqtisadi artıma təsirinin tədqiqi ilə məşğul olmuş, onun ümumi iqtisadi tarazlıq modeli əsasında sabit qlobal dinamik tarazlıq, iqtisadi artımın tipləri və amilləri tədqiq olunmağa başlamışdır.

XX əsrin iqtisadi nəzəriyyələri arasında mühüm yer tutan Keyns nəzəriyyəsində səmərəli artımın makroiqtisadi problemlərinə geniş yer verilmişdir. Burada səmərəli tələb və iqtisadi artım problemlərinin təmini konsepsiyalarının tətbiqi istiqamətləri öyrənilmişdir.

İqtisadi artımın Keyns tipli modellərində əsas investisiya dəyişir, onun vasitəsi

ilə isə iqtisadi artımı tənzimləmək mümkündür (24,s.519).

İqtisadi artım problemləri ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələrlə tanış olduqdan sonra əsas fikri müasir və işlək iqtisadi artım modellərinə yönəltmək daha məqsədəuyğun olardı. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi artım modelləri də digər iqtisadi modellərdə olduğu kimi bir sıra fərziyyələri qəbul etməklə, real iqtisadi proseslərin ayrı-ayrı tərəflərini təhlil edə bilməyə və burada olan qanunauyğunluqları üzə çıxarmağa şərait yaradır. Hər bir cəmiyyətdə qurulan iqtisadi artım modellərinin bir sıra məqsədləri vardır. Buna baxmayaraq iqtisadi artım modellərinin qurulmasında əsas məqsəd mövcud məhdud resurslardan tam istifadə etməklə dinamik olaraq artan məcmu tələblə məcmu təklifin tarazlığı üçün zəruri şəraiti müəyyən etməkdir (45,s.249).

Harrod və Domar Keynsin davamçıları kimi uzun müddətli dövrdə artım problemləri ilə maraqlanmışlar. İqtisadi artımın sadə Keynsçi modeli məhz Domarın irəli sürdüyü dinamik tarazlıq artım modeli hesab edilir:

$$\frac{\Delta Y_t^S}{Y_{t-1}^S} = \frac{\Delta I_t}{I_{t-1}} = \sigma * S_r \quad (1.1)$$

Burada,

$\frac{\Delta Y_t^S}{Y_{t-1}^S}$ -iqtisadi artım tempi,

$\frac{\Delta I_t}{I_{t-1}}$ -investisiyanın artım tempi,

σ -kapitalın son hədd məhsuldarlığı,

S_r -isə yığma son hədd meyilliyidir.

Model (1.1) görünür ki, ölkədə dinamik tarazlıq artıma investisiyanın artım tempi kapitalın son hədd məhsuldarlığı ilə yığım normasının hasilinə bərabər olduqda nail olunur. Domar hesab edirdi ki, tarazlı iqtisadi artım tempini yalnız yığma son hədd meyilliliyini dəyişməklə dəyişmək mümkündür. Bu isə öz növbəsində investisiyanı və onun artımını dəyişir. O, düşürdü ki, istehsal güclərindən tam istifadə etmək və istehsal ehtiyatlarını dövrdən-dövrə artırmaq iqtisadi artımı saxlamaq üçün zəruridir.

Domarın iqtisadi artım modeli haqqındakı düşüncələri Harrodun fikirlərinə çox

yaxın olmuşdur. İstehsalın verilmiş texniki şəraitində iqtisadi artım tempi yığma son hədd meylliliyi ilə müəyyən olunur, lakin dinamik tarazlıq resursların tam olmayan məşğulluğu şəraitində də mövcud ola bilməsi nəticəsi hər iki modeldə nəzərə çarpır ki, bu səbəbdən iqtisadi artımın Harrod və Domar modellərini bir modeldə birləşdirirlər. Harrodun artım modeli aşağıdakı kimidir:

$$\frac{(Y_t - Y_{t-1})}{Y_{t-1}} = \frac{S_y}{\alpha - S_y} \quad (1.2)$$

Burada,

$\frac{(Y_t - Y_{t-1})}{Y_{t-1}}$ - tarazlı iqtisadi artım tempi,

α - akselerator,

S_y - isə qənaətə son hədd meyllilidir.

Bu tənlik ilə müəyyən olunan tarazlı artım tempini Harrod “zəmanətli” artım tempi adlandırır. “Zəmanətli” artım tempi dedikdə, mövcud istehsal gücündən tam istifadəyə zəmanət verən artım tempi nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, Harrod “təbii” artım tempi anlayışını da irəli sürmüşdür. “Təbii” artım tempi dedikdə isə, kapitalın və milli gəlirin elə bir artım tempi nəzərdə tutulur ki, bu artım tempi artan əmək təklifinin tam məşğulluğunu təmin edə bilsin. Bu iki artım tempi arasındakı münasibət iqtisadi konyunkturanın vəziyyətini müəyyən edir: Əgər “təbii” artım tempi (əmək resurslarının artım tempi) “zəmanətli” artım tempindən (kapitalın artım tempindən) geri qalırsa, onda əmək resurslarının çatışmaması səbəbindən firmalar istehsalın proqnozlaşdırılan səviyyəsini əldə edə bilməyəcəklər. Deməli, buraxılışın həcmi az olacağından iqtisadiyyatda investisiyanın həcmi azalacaq və iqtisadiyyatda böhran yaşanmış olacaq. Yox, əgər “təbii” artım tempi “zəmanətli” artım tempi ilə eynidirsə, onda faktiki artım tempi “zəmanətli” artım tempinə bərabər olur. Əksinə, “təbii” artım tempi “zəmanətli” artım tempini üstələyərsə, onda faktiki artım tempi “zəmanətli” artım tempindən çox olur.

Şərhlərdən göründü ki, Harrod iqtisadi artımda xüsusi yeri işçi qüvvəsinin məşğulluğuna yetirir. Digər tərəfdən, Harrod modelində investisiya endogen parametrdir və akselerator prinsipi ilə təyin edilir .

Neoklassiklər (C.Neyman, V.Felps, R.Dortman, P.Samuelson, R.Solou,

Y.Tinbergen və başqaları) də klassiklər kimi, artım və inkişaf problemləri üzərində o qədər də durmamışlar. Çünki neoklassiklərə görə də, artım və inkişaf öz-özündən meydana gələn təbii bir hadisədir və iki anlayış arasında önəmli bir fərq yoxdur.

Neoklassiklərin artım nəzəriyyələri üç ad altında işlənilmişdir.

A - Məhsul artımı nəzəriyyəsi. Neoklassik artım nəzəriyyəsi əsasən əmək məhsuldarlığının artımı nəzəriyyəsidir. Əgər sərmayənin artım tempi əhali artım tempindən yüksəkdirsə, onda əməyin son hədd məhsuldarlığı yüksəlir, real əmək haqqı artır. Bunun əksi olaraq, əgər əhali artım tempi sərmayənin artım tempini qabaqlayırsa o zaman əməyin son hədd məhsuldarlığı azalır, real əmək haqqı aşağı düşür.

B - Staqnasiya nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyənin əsas məzmunu, iqtisadiyyatın durğunluğa girməsi ilə əlaqəlidir. Yuxarıda da göstərildiyi kimi, sərmayə artımı və real əmək haqqının yüksəlməsi səbəbindən orta mənfəət həddi azalmağa meyl göstərir, yəni sərmayənin son hədd effektivliyi azalır. Beləliklə, investisiyaların gəlirliliyi azaldığı üçün də, iqtisadiyyat durğunluq mərhələsinə daxil olur.

C - Maksimallaşdırma nəzəriyyəsi. Maksimallaşdırmada məqsəd istehsal amillərindən əldə edilən gəlirlərin maksimuma çatdırılması və ya optimal səviyyəsinin tapılmasıdır. Bu baxımdan, istehsalçılar hər amilin son hədd məhsuldarlığını artıraraq optimal nöqtəyə çatmaq istəyəcəklər. Buna “Pareto optimumu” da deyilir (27,s.100-110).

Neoklassiklərin irəli sürdüyü iqtisadi artım modellərində başlıca məsələ optimal iqtisadi artım məqsədinə nail olmaq üsullarını axtarmaq idisə, sonralar iqtisadi artıma təsir edən bəzi real amillər (pul, səhm, maliyyə aktivləri), daha sonralar isə sosial və institutsional amillər də bu modellərə daxil edildi.

İqtisadi artımın xətti proqramlaşdırma modeli bazasında tədqiqi L. Kontoroviçin adı ilə bağlıdır. Kontoroviçin ardınca V. Leontyev tərəfindən təklif edilmiş “Xərclər-buraxılış” (input-output) modeli də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadi artım modelləri içərisində Solounun artım modelini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə geniş istifadə olunan bu model əsasən qənaətin,

əhalinin və texnoloji tərəqqinin artımının zamana görə istehsalın həcmının artımına necə təsir etdiyini göstərir. Modelin ümumi və istehsal funksiyası formasında görünüşü aşağıdakı kimidir (61,s.7).

$$Y(t) = F(K(t), A(t)L(t)) \quad (1.3)$$

Modeldə işçi qüvvəsi və sərmayə arasındakı əlaqə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu modeldə əsas bərabərlik ancaq sərmayə-işçi qüvvəsinin nisbətinin (k) zaman etibarı ilə göstərəcəyi dəyişikliyə bağlıdır. Modelin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada istehsal funksiyası və istehlak funksiyası birləşdirilmişdir. Yəni, kapital yığımının iqtisadi artımı, bununla da əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini necə təmin etdiyini göstərir(61,s.8). Məlum olduğu kimi istehsal funksiyasının determinantları işçi qüvvəsi və sərmayədir ($Y = f(K, L)$). Məcmu istehsal funksiyasında yer alan determinantların hamısı işçi qüvvəsi miqdarına (L) bölünərək bir işçi qüvvəsi düşən sərmayə və buraxılış arasındakı əlaqəni yazı bilərik:

$$Y/L = f(K/L, L/L) \quad (1.4)$$

Solounun fikrincə, hər bir cəmiyyətdə kapitalla silahlanmanın yeganə səviyyəsi mövcuddur ki, bu zaman investisiya fondların aşınması kəmiyyətinə bərabər olur. Əgər iqtisadiyyatda belə bir səviyyəyə nail olunmuşdursa, onda o, vaxta görə sabit qalmış olur. Onun fikrincə, ölkədə qənaət normasını artıran zaman investisiya artır, lakin kapital ehtiyatı və onun verimi əvvəlcə dəyişməz qalır, yəni bu mərhələdə investisiya verimi üstələyir. Tədricən kapital böyük kapitalla silahlanmanın yeni sabit vəziyyətinə və daha yüksək əmək məhsuldarlığına nail olunanadək artır. Qeyd edək ki, Solounun iqtisadi artım modelinin yüzdən çox ölkənin təmsalında tədqiqi göstərir ki, yüksək investisiyalar əhalinin hər nəfərinə düşən yüksək gəlir ilə müşayiət olunur.

Soloudan sonra işlənən iqtisadi artım modelləri içərisində “Sonsuz üfüq” artım modelini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ramsey, Kass və Kupmans tərəfindən işlənən bu model çox sadə konseptual məzmunu malikdir. Belə ki, bu modelin əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, rəqabətli bazarda firmalar kapital və işçi qüvvəsi əldə edərək istehsal prosesini həyata keçirirlər və modelin xüsusiyyətinə görə cəmiyyətdə kapital və işçi qüvvəsinin sahibi olan ev təsərrüfatlarının sayı uzunmüddətli dövrdə

sonsuzdur və firmalar tərəfindən istehsal olunan məhsullar və göstərilən bütün xidmətlərin istehlakçıları sonda ev təsərrüfatlarıdır, ona görə də hər bir cəmiyyətdə iqtisadi artımdan bəhrələnənlər məhz ev təsərrüfatlarıdır, çünki bütün firmaların sahibləri və ev təsərrüfatlarıdır (61,s.39). Ümumilikdə, Ramsey-Kass-Kupmans model:ev təsərrüfatlarının həyat səviyyəsindəki dəyişikliyin Pareto səmərəliyi qaydasına əməl etdiyini və dövlətin investisiya və istehlak xərclərindən asılı olaraq dəyişikliyə məruz qaldığını özündə ehtiva etdirir.

Son dövrlərin iqtisadi artım modellərindən biri də “Brilyant Model” adlanır. Bu model Ramsey-Kass-Kupmans modelindən fərqli olaraq, əhalinin (ev təsərrüfatlarının) sayını sonsuz götürmür və hesab edilir ki, əhalinin sayı bir dövriyyədir, daima insanlar doğulur və vəfat edir. Daha doğrusu, bu modeldə zaman müəyyən məhdudiyyətə malikdir ($t = 0, 1, 2, 3, \dots, n$). Model insanların istehlak nöqtəyi-nəzərdən iki fərqli dövr yaşadığını izah edir. Belə ki, birinci dövrdə onlar daha çox qənaətə, ikinci dövrdə isə istehlaka daha çox meyididirlər (61,s.72).

Ümumiyyətlə, iqtisadi artımın bütün qeyd edilən modelləri ilə yanaşı, iqtisadiyyatda, xüsusilə iqtisadi artım və yoxsulluq problemini özündə ehtiva etdirən bir sıra spesifik modellər də mövcuddur. Bu modellərin içərisində Kakvaninin, Kuznetsin, Rıbçinskinin modellərini xüsusi qeyd etmək olar.

Ölkəmizdə istehsalın real səviyyəsini müəyyən edən birbaşa amillərin dəyişməsinə nisbətən institusional və struktur yeniləşmənin sürətlə getdiyi şəraitdə xarakterikdir. Bu baxımdan iqtisadi artımın təhlilinə iki cəhətdən yanaşılır:

1) İqtisadi artıma iqtisadi inkişafın tərkib elementi kimi baxılır. O, bir tərəfdən sənayenin tsiklik xarakterinin inkişaf etdirir, digər tərəfdən azalma dövründə dəyişikliyin nəticəsi kimi çıxış edir. Ona görə də əsas fikir iqtisadi artım tempinə deyil, iqtisadiyyatda qlobal dəyişikliklərə verilir.

2) Makroiqtisadi dəyişmələrlə yanaşı, iqtisadi inkişafa industrial, mikroiqtisadi sahibkarlıq problemlərini müəyyən edən istehlakçı və istehsalçıların maraqları nöqtəyi nəzərindən yanaşılır.

İstənilən ölkədə iqtisadi artım aşağıdakı əsas amillərlə müəyyən edilir:

- təbii resursların kəmiyyət və keyfiyyəti;

- əmək resurslarının kəmiyyət və keyfiyyəti;
- əsas kapitalın həcmi;
- texnologiya;
- məcmu xərclərin səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- artan resursların kəmiyyətinin səmərəli bölgüsü.(13)

İlk dörd amillər təklif amilidir və iqtisadi artımın ondan asılılığı birbaşadır. Məhz istehsalın fiziki imkanını onlar həyata keçirirlər. Yalnız yüksək keyfiyyətli resurslar və texnikanın köməyi ilə real məhsulun istehsalını artırmaq olar. Real artım üçün iki hal xarakterikdir:

- Artım tələb amilindən asılıdır. İstehsal potensialının realizasiyası üçün resursların tam istifadəsini təmin etmək lazımdır. Bunun üçün məcmu xərclərin artırılması tələb olunur. Bura artımı stimullaşdıran əmək haqqı, vergi siyasəti, əmanətlərin stimullaşdırılması və s. aiddir.

- İqtisadi artıma bölgü amilləri təsir edir. Bölgü amilinə ölkənin maliyyə, əmək və təbii resurslarının bölüşdürülməsi daxildir. İstehsalın genişləndirilməsi imkanı ümumi məhsul buraxılışının artırılması üçün kifayət deyildir: onların elə bölüşdürülməsi zəruridir ki, mənfəətin maksimum həcminə nail olunsun.

Son iki amil isə tələb amilidir.

İqtisadi artıma təsir göstərən tələb və təklif amilləri qarşılıqlı əlaqəlidir. Məsələn, işsizlik investisiya tempini azaldır və əksinə, investisiyanın aşağı tempi işsizliyin əsas səbəbidir. Lakin istehsal imkanı o vaxt realizə oluna bilər ki:

- məcmu xərclər tam məşğulluğun himayəsi üçün kifayət qədər artırılmalı;
- əlavə resurslar yüksək artım tempini təmin etmək üçün effektiv istifadə olunmalıdır.

1.2. Maliyyə sistemi anlayışı və iqtisadi inkişafda onun rolu

Müasir şəraitdə maliyyənin iqtisadi sistemdəki rolu makroiqtisadi səviyyədə qiymətləndirilməlidir. Mühüm iqtisadi kateqoriya kimi onun mahiyyəti, funksiyaları, həmçinin təkrar istehsal prosesində tutduğu yer və mövqeyi məhz bu

baxımdan araşdırılmalıdır.

“Maliyyə” termini latın sözü olan “finis”dən yaranmışdır. “Son,axırncı,finiş” mənalarını verən bu sözdən, sonralar “finansia” sözü əmələ gəlmişdir (22,s.10).XIII-XV əsrlərdə İtaliyanın ticarət məntəqələrində bu söz “pul ödəməsi” mənasını işlədilir və ticarət subyektləri arasında istənilən pul münasibətlərini ifadə edirdi. Avropa ölkələrində, məsələn, Fransada bu termin XVI əsrdə daha geniş mənada-ictimai gəlir və xərclərin məcmusu mənasında istifadə edilməyə başlandı. Sonralar isə “publik finansia”, yəni “ictimai maliyyə” termini Avropa dillərində geniş yayıldı. Bu isə dövlətin gəlir və xərclərinin məcmusunu xarakterizə edirdi. Rus dilçi alimi V.İ.Dal özünün məşhur izahlı lüğətində bu termini “dövlətin gəlir və xərclərinə aidiyyatı olan hər şeyin məcmusu” kimi izah etmişdir.

Gündəlik həyatda maliyyəni, adətən, pul ilə eyniləşdirirlər. Lakin onlar müxtəlif iqtisadi kateqoriyalar olub, fərqli ictimai məzmun və xarakter daşıyır. Maliyyə münasibətləri həmişə pul münasibətləri sayılsa da, istənilən pul münasibətləri maliyyə münasibətləri hesab oluna bilməz. Maliyyə münasibətlərinin mövcudluğu əmtəə-pul münasibətləri ilə əlaqədardır. Pul əmtəə münasibətlərinin kortəbii inkişafı prosesində yaranmış və ümumi ekvivalent rolunu oynamağa başlamışdır.

Orta əsrlərdə Azərbaycanın feodal dövlətləri də pul ödəmələrindən geniş istifadə edirdilər. Həmin dövrdə Şirvanşah, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi dövlətləri öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün səfərbərliyə alınan resursların səmərəli istifadəsinə yönəldilmiş pul-maliyyə siyasəti yeridirdilər. Bu dövlətlərin maliyyəsi dövlət ilə əhali arasındakı münasibətlər sistemini əhatə edirdi ki, onun köməyi ilə dövlət əhalidən müxtəlif vergilər almaq yolu ilə natural və pul fondlarını təşkil edirdi.

Göründüyü kimi, iqtisadi kateqoriya olan maliyyə münasibətləri dövlət quruluşu və əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, cəmiyyətdə pul vəsaitlərinin bölgüsü və təkrar bölgüsü nəticəsində əmələ gəlmişdir. Onun yaranması 3 əlamətə əsaslanır:

1. maliyyə münasibətlərinin pul münasibətləri olması;

2. maliyyə münasibətlərinin ancaq dövlət quruluşu sistemində mövcud olması;
3. maliyyənin pul münasibətləri kimi ümumi ictimai məhsulun və milli sərvətin bölgüsü prosesində yaranması.

Maliyyə dövlətin qan-damar sistemi hesab olunur, çünki iqtisadiyyatın inkişafı və dövlətin qüdrəti onun maliyyəsinin həcmindən və düzgün istifadəsindən asılıdır. O, dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, əmtəə tədavülü prosesində pul əmtəə tədavülündən ayrılaraq, nisbətən müstəqil hərəkət edir. Bu prosesdə yaranmış pulların bir hissəsi əhalinin əlində cəmlənir. O, əmək haqqı şəklində alınmış pullar sayılır və iş qüvvəsinin təkrar istehsalına xidmət edir. Digər hissə isə dövlət xəzinəsinə keçir. Onların yaranma mənbələri müxtəlifdir. Əgər əhaliyə verilmiş əmək haqqının mənbəyi, zəruri əməklə yaradılmış zəruri məhsulun dəyəridirsə, dövlət xəzinəsinə keçən pulun mənbəyi isə, məhz izafi məhsulun dəyəridir. Əhali əmək haqqı şəklində aldığı pulu şəxsi tələbatı üçün istifadə edir. Dövlət sərəncamına keçən pul isə, dövlətin maliyyə vəsaitinə çevrilir. Həmin pul vəsaiti dövlət büdcəsinə yığılır və dövlətin ümumi mənafeyinə yönəldilir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, hər bir dövlətin iqtisadi qüdrəti onun maliyyə vəsaitinin həcmi ilə ölçülür. Maliyyə vəsaitinin həcmi isə, əsasən maddi istehsal sahəsindən, yəni istehsalın inkişafından və əmək məhsuldarlığından asılıdır. Dövlət maliyyə vəsaiti hesabına geniş təkrar istehsalın fasiləsizliyini təmin edir. O, pul vəsaitinin müəyyən hissəsini qeyri-istehsal sahəsinin saxlanmasına, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində çox mühüm rol oynayan ordunun maddi-texniki təminatına yönəldir.

Beləliklə, yuxarıda söylənilənləri nəzərə alaraq, maliyyə anlayışının tərifini belə xarakterizə edə bilərik:

Maliyyə - ümumiləşdirici iqtisadi termin olaraq pul vəsaitlərinin, maliyyə resurslarının yaranması, hərəkəti, bölgüsü və yenidən bölgüsü və istifadə edilməsi prosesində dövlət, regionlar, təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı hesablaşmalar, pul tədavülü vasitəsilə meydana çıxan iqtisadi münasibətlərin məcmusudur.

Maliyyə geniş təkrar istehsalda bir sıra proporsiyaların, o cümlədən ümumi daxili məhsulda (ÜDM) istehlak fondu ilə yığım fondu arasında optimal proporsiyanın yaradılmasında əsas vasitədir. Dövlətin daxili və xarici vəziyyətindən asılı olaraq, bu proporsiyalar daim təkmilləşdirilməlidir. Bu isə, maliyyə sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

ÜDM-nin bölgüsü və yenidən bölgüsü də maliyyə vasitəsilə baş verir. Belə ki, qeyri-istehsal sahəsində çalışanlar, ÜDM-nin bölgüsündə ondan pay ala bilmirlər. Lakin onun yenidən bölgüsü prosesində (dövlət büdcəsi vasitəsilə), bu sahələrdə işləyənlər milli gəlirdən pay alırlar. Maliyyə iş qüvvəsinin geniş təkrar istehsalında da xüsusi rola malikdir. Elmin, təhsilin, səhiyyənin saxlanması və inkişafı, əhəlinin sosial təminat və digər məsələlər də dövlət büdcəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Göründüyü kimi, maliyyə sistemi hər bir ölkənin sosial-iqtisadi həyatında çox mühüm rol oynayır. Maliyyənin öz funksiyaları vardır və onlar, bu gün də ən çox müzakirə olunan məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, mahiyyət hər hansı bir predmetin çoxsaylı xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən daxili məzmunursa, funksiya isə, obyektin xarici, yaxud zahiri cəhətlərini özündə əks etdirir (47,s.504)

Bir çox müəlliflər maliyyənin 2 funksiyasının: bölgü və nəzarət funksiyalarının olduğunu təsdiq edir və bunu əsaslandırmağa çalışırlar. Məsələn, rus professoru V. M. Rodionov hesab edir ki, “Maliyyənin funksiyaları-onların sayı və məzmunu, bu iqtisadi kateqoriyanın mahiyyəti və onun spesifik ictimai təyinatı baxımından düzgün həll edilə bilər. Bölgü münasibətlərinin xüsusi sahəsi olan maliyyənin mahiyyəti, ilk öncə, bölgü funksiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Məhz bu funksiya vasitəsilə maliyyənin ictimai təyinatı-hər bir təsərrüfat subyektinin məqsədli təyinatı olan və pul fondları formasında istifadə edilən maliyyə resursları ilə təmin edilməsi həyata keçirilir. Maliyyənin bölgü prosesindəki xüsusiyyətlərini “siqnallaşdırıcı” digər funksiyası isə nəzarət funksiyasıdır” (50,s.22-23).

Digər rus iqtisadçı alimi L. Drobozina hesab edir ki, “maliyyənin mahiyyəti onun funksiyalarında təzahür edir”.

Bəzi iqtisadçılar isə maliyyənin 2 müxtəlif funksiyasının eyni vaxtda fəaliyyətini inkar edirlər. Onlar bunu pulun bir-birindən ayrılıqda fəaliyyət göstərən

funksiyaları ilə izah edirlər. Lakin bu məsələnin doğru həlli, maliyyənin mahiyyətinin və məzmununun nə dərəcədə öyrənilməsi məsələsindən asılıdır.

Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, maliyyəni digər iqtisadi kateqoriyalardan fərqləndirmək üçün, ancaq ona xas olan spesifik xüsusiyyətləri müəyyən etmək lazımdır. Əslində bölgü və nəzarət bir çox iqtisadi kateqoriyalar üçün səciyyəvi haldır. “İqtisadi kateqoriyaların rolu onun funksiyalarından çox genişdir. Bəzən bu kateqoriyalara, onların gerçəklikdəki fəaliyyətinə uyğun gəlməyən funksiyalarını da aid edirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, dövlət tərəfindən təşkil edilən istənilən iqtisadi münasibətlər həm də idarəetmə funksiyasına malikdirlər. Nəzarət əslində idarəetmə funksiyasının tərkib hissəsidir” (48,s.10).

İqtisadçılardan E. Voznesenski və B. Sabanti isə hesab edirlər ki, maliyyənin 2 funksiyası vardır:

1. dövlət fondlarının yaradılması;
2. dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirməsi üçün bu fondlardan istifadə etməsi;

M.Romanovski və digərləri qeyd edirlər ki, “pul vahidlərinin yaradılması və istifadəsində (mərkəzi və qeyri-mərkəzi formada) heç bir iqtisadi kateqoriya maliyyə kateqoriyası kimi geniş səlahiyyətlərə malik deyildir. Maliyyə pul vəsaitlərinin hərəkəti, pul fondlarının yaradılması və inkişafında nəzarət funksiyasını həyata keçirir”(44,s.16).

Bu müəlliflər aparılan tədqiqatlar nəticəsində maliyyənin 3 funksiyasının olduğunu müəyyən edirlər:

- pul vəsaitlərinin (gəlirlərinin) mərkəzi (dövlət) və qeyri-mərkəzi (özəl) fondlarda yığılması funksiyası;
- bu vəsaitlərin (həm mərkəzi, həm də qeyri-mərkəzi fondlardan) istifadəsi funksiyası;
- nəzarət funksiyası.

Bizim fikrimizcə, yuxarıda qeyd edilən fikirləri ümumiləşdirməklə, maliyyənin əsasən iki - bölgü və nəzarət funksiyalarının olduğuna üstünlük verə bilərik.

İctimai təkrar istehsalda maliyyə xüsusi rola malikdir. Maliyyə sisteminə nəzəri

baxışlarda, təkrar istehsal prosesi zamanı dövlətin iştirakının səmərəliliyi haqqında mübahisələr səngimək bilmir. Lakin dəyişməz bir qayda mövcuddur: ölkənin əhalisi nə qədər varlı olarsa (söhbət ayrı-ayrı şəxslərdən deyil, bütün təbəqələrin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasından gedir), dövlət özü də bir o qədər varlı, güclü və qüdrətli olar. Gəlirin yüksək səviyyəsi, iqtisadiyyatı sağlamlaşdıran yüksək istehsal və istehlak tələbi yaradır. Buna müvafiq olaraq, vergi tutulan baza və yığımın həcmi də artır. Yığım ssuda kapitalının əsasını təşkil edir. O isə öz növbəsində, geniş təkrar istehsala və texniki tərəqqinin yüksəlməsinə şərait yaradır.

Rus alimləri V.V.Kovalyovun fikrincə maliyyə sistemi mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyələrdən təşkil olunur. Mərkəzləşdirilmiş maliyyələrə dövlət maliyyələrini, dövlət obyektlərinin və yerli hakimiyyət orqanlarının maliyyələrini aid edən müəlliflər qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyələrin ev təsərrüfatlarının maliyyələrindən və təşkilatların (qeyri-kommersiya, kommersiya, maliyyə vasitəçiləri, sığorta sistemində və s.) maliyyələrdən ibarət olduğunu qeyd edirlər (35,s.24).

Prof.Y.Q.Çemovanın rəhbərliyi altında yazılmış “Maliyyə, pul, kredit” dərsliyində maliyyə sistemi “... fəaliyyəti prosesində pul vəsaitləri fondlarının formalaşdığı və istifadə edildiyi maliyyə münasibətlərinin və maliyyə institutlarının məcmusu..” kimi ifadə olunur. Müəlliflər maliyyə sisteminin tərkibinə büdcəni, krediti, dövlətin vergi sistemini daxil edirlər. Onların fikrincə, maliyyə sistemi geniş mənada dövlətin, müəssisə və əhalinin maliyyələrini özündə birləşdirir. Daha dar mənada maliyyə sistemi anlayışı altında dövlətin funksiyalarını həyata keçirməyi təmin etməyə qabil maliyyə həlqələrinin məcmusu başa düşülür (51,s.68).Sözügedən dərsliyin müəllifləri maliyyə sistemini dövlətin maliyyə sistemi ilə eyniləşdirməklə, dövlətin əlində yerləşən pul fondlarının formalaşması mənbələrindən və üsullarından asılı olaraq maliyyə sisteminin aşağıdakı elementlərini ayırırlar:

- dövlət büdcəsini və yerli maliyyələrini birləşdirən büdcə sistemi;
- büdcədən kənar fondlar;

- dövlət krediti.

Azərbaycanın iqtisadçı professorları T.S.Vəliyevin, Ə.R.Babayevin və M.X.Meybullayevin ümumi redaktəsi ilə hazırlanmış “İqtisadi nəzəriyyə” dərslində maliyyə sisteminə maliyyə münasibətlərini və onları tənzimləyən institutların toplusunu daxil edirlər. Onların fikrincə, maliyyə sistemi aşağıdakı dairələri əhatə edir:

- müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyəsi;
- dövlət maliyyəsi;
- sığorta maliyyəsi;
- kreditləşmə sisteminin maliyyəsi.(13,s.324).

Maliyyə sisteminin “.....dövlətin və təsərrüfatçılıq edənlərin pul fondlarının yaranması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar tətbiq olunan forma və metodları sistemi” kimi səciyyələndirən ölkə iqtisadçıları bu sistemə müxtəlif dairələrin büdcələrini, şəxsi, sosial, əmlak sığorta fondlarını, dövlətin maliyyə ehtiyatlarını, idarə, müəssisə və təşkilatların, digər kommersiya və qeyri-kommersiya qurumlarının pul fondlarını və s. aid edirlər.

Onu da qeyd edək ki, cəmiyyətin maliyyə sisteminin ən vacib sferasını dövlət maliyyəsi təşkil edir. Ona görə ki, dövlət maliyyəsi ilk növbədə dövləti pul vəsaitləri ilə təmin edir. Rus alimi V.V.Zabarodina özünün “Finansı” kitabında dövlətin maliyyə sisteminə büdcədən kənar fondlar və dövlət kreditindən başqa dövlət müəssisələrinin də maliyyəsini daxil edir(31,s.16). Lakin həmin gəlirləri dövlət gəlirləri kimi deyil, cəmiyyətin, millətin gəlirləri kimi qiymətləndirən müəllif yerli maliyyəni və ayrı-ayrı subyektlərin maliyyəsini dövlətin maliyyə sisteminə aid edir. Bununla belə, aydındır ki, həmin maliyyə sistemləri dövlət büdcəsi və dövlət gəlirləri ilə əlaqədar olsa da, bu sistemlər nə büdcə, nə də dövlət gəlirləri deyildirlər və onların hər biri öz sosial-iqtisadi təyinatına malikdirlər. Digər tərəfdən, bizim fikrimizcə, hər hansı səbəbdən “Dövlət maliyyəsi” anlayışını “dövlət gəlirləri” anlayışına qarşı qoymaq düzgün olmaz. Ona görə ki, dövlət maliyyəsi əslində dövlət sərəncamında maliyyə resurslarının mərkəzləşməsi prosesi ilə əlaqədardır ki, bu da

öz ifadəsini dövlət gəlirlərinin formalaşmasında tapır. Bunu təsərrüfat subyektlərinin və yerli büdcənin gəlirlərini də dövlət gəlirlərinə daxil edən iqtisadçılar vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə dövlət gəlirlərini mərkəzləşmiş və qeyri-mərkəzləşmiş istiqamətdə təsnifləşdirirlər.

Azərbaycan iqtisadçılarından bəzilərinin də fikrincə “Ümumdövlət maliyyə sistemi yalnız dövlət büdcəsindən deyil, həm də büdcədən kənar fondlar, dövlət, əmlak, şəxsi və digər sığortalaşmadan və dövlət kreditlərindən ibarətdir...”(7,s.6).

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla biz maliyyə sisteminə məcmu ictimai məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi üzrə təkrar istehsal prosesinin bütün subyektləri arasında pul münasibətlərinin təşkilati forması kimi baxacağıq. Məcmu ictimai məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsi prosesində iqtisadi münasibətlərin subyektlərində pul gəlirlərinin və yığımlarının müxtəlif fondları toplanır. İqtisadi münasibətlər subyektlərinin gəlirləri ilkin və son gəlirlərə bölünür: ilkin gəlir və yığımların mənbəyi ümumi daxili məhsul (ÜDM) sayılır ki, bu da muzzdlu işçilərin əmək haqqı; təsərrüfat subyektlərinin mənfəət və amortizasiya ayırmaları; dövlətin yerli idarəetmə orqanlarının məhsullarının (iş və xidmətlərin) daxil edilən vergi və digər ödəmələr formasında çıxış edir. İlkin gəlirlər vergi mexanizmi, ödəmələr sistemi, mənfəətin bölüşdürülməsi və s. vasitəsilə gələcəkdə bölüşdürmə prosesi üçün mənbə sayılır. Bu cür yenidən bölüşdürmənin nəticəsi son gəlirlər sayılır ki, bunlar da iqtisadi subyektlərin xüsusi maliyyə resursları kimi çıxış edir. Son maliyyə resursları həmçinin onların məqsədli təyinatı üzrə istifadəsi üçün növbəti bölgü və yenidən bölgü prosesinin obyektı sayılır.

Məcmu ictimai məhsulun dəyərinin bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesi maliyyə mexanizmini əmələ gətirir ki, bu da özündə təsərrüfat subyektlərinin, muzzdlu işçilərin, dövlətin və yerli idarəetmə orqanlarının xüsusi maliyyə resurslarını formalaşdırmağa imkan verən maliyyə münasibətlərinin xüsusi sferalarını birləşdirir. Maliyyə mexanizmi dedikdə, maliyyə münasibətlərinin təşkili, tənzimlənməsi və planlaşdırılması sistemi, maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi üsulları başa düşülür.

İqtisadi subyektlərin gəlirlərinin formalaşması metodlarından asılı olaraq maliyyə sistemini mərkəzləşdirilmiş maliyyələrə (açıq maliyyələrə) və mərkəzləşdirilməmiş maliyyələrə (təşkilatların maliyyələri və ev təsərrüfatlarının maliyyələri) bölmək olar.

Pul münasibətlərinin təşkilati forması kimi maliyyə sistemi maliyyə resurslarının formalaşmasını və istifadəsini təmin edən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç: təsərrüfatçılıq subyektlərinin, əhalinin, dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının altsisteminə bölünür. Hər bir ayrıca sistemdə maliyyə resurslarının yaranması və istifadəsinin spəsfik forma və metodları istifadə edilir. Onlardan hər biri xüsusi funksional təyinatə və müvafiq maliyyə mexanizminə malikdirlər. Azərbaycanın maliyyə sisteminin tərkibi sferalar, altsistemlər və həlqələr üzrə təsnifatı aşağıdakı kimi verilmişdir:

Maliyyə sisteminin əsası qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyələr sayılır, çünki məhz bu sferada dövlətin maliyyə resurslarının üstün payı formalaşır. Bu resursların bir hissəsi maliyyə hüququ normalarına uyğun olaraq bütün səviyyələrdə büdcə gəlirlərinə və büdcədən kənar fondlara yenidən bölüşdürülür. Bu zaman göstərilən vəsaitlərin xeyli hissəsi gələcəkdə büdcə təşkilatlarının; subvensiya şəklində kommersiya təşkilatlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir, eləcə də sosial transfərtlər (pensiya, yardım, təqaüd və s.) formasında əhaliyə qaytarılır.

Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyələr arasında əsas yeri kommersiya təşkilatlarının maliyyələrinə aiddir. Burada maddi nemətlər yaradılır, əmtəələr istehsal olunur, xidmətlər göstərilir, cəmiyyətin başlıca istehsal və sosial inkişaf mənbəyi sayılan mənfəət formalaşır.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyələr sistemində və bütövlükdə maliyyə sistemində maliyyə vasitəçilərinin maliyyələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə vasitəçilərinə müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinə malik şəxslərlə pul vəsaitlərinə ehtiyacı olan şəxslər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilində ixtisaslaşan firmalar daxildir. İnkişaf etmiş dünya ölkələrində maliyyə sisteminin bu həlqəsində hər şeydən əvvəl investisiya məqsədləri üçün istifadə edilən nəhəng maliyyə resursları təmərküzləşmişdir.

Maliyyə vasitəçilərinin tiplərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar aşağıdakı ümumi funksiyanı: maliyyə resurslarının səmərəli yerləşməsinə onların son istehlakçılara uyğun təmin etməklə müxtəlif “maliyyə məhsullarını” əldə etmək və satmaqla yerinə yetirirlər.

Ev təsərrüfatlarının maliyyələri həm vergi tədiyələri vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş maliyyələrin formalaşmasında, həm də ölkənin tədiyə qabiliyyətli tələbinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Əhalinin gəlirləri nə qədər çox olarsa, onun müxtəlif növ maddi və qeyri-maddi nemətlərə tələbi bir o qədər yüksək olar və iqtisadiyyatın, sosial sferanın inkişafı üçün böyük imkanlar yaranar.

Qeyri-kommersiya təşkilatlarının maliyyələri gəlirlərin formalaşması, onların istifadə olunması qaydası, əmlaka sahibolma və s. ilə əlaqədar öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir.

Maliyyə resursları, vergilər, dövlət gəlirləri anlayışları bir çox alim və iqtisadçılar tərəfindən qəbul edilsə də, onların şərhində kifayət qədər mübahisəli məqamlar qalmaqdadır. Məsələn, akademik D.Q.Çemikin redaksiyası ilə yazılmış dərslikdə vergi sisteminə təkcə vergi növləri deyil, habelə ayrı-ayrı rüsumlar və yığımlar da aid edilir. Lakin sırf nəzəri və praktiki baxımdan yanaşılma, vergi ÜDM-lə deyil, milli gəlir və onun yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlıdır(40,s.46).

Maliyyə münasibətlərinin tarixi xarakteri göstərir ki, istənilən tarixi mərhələdə hər bir dövlət, öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazımi fondları yaratmalı və istifadə etməlidir. Həmin fondların yaradılmasının metod və formaları bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənə bilər. Fondların yaranma mənbələri isə həmişə məhdud olmuşdur. İndiyə qədər heç bir dövlət quruluşu öz ehtiyaclarını tam ödəmək üçün bütün gəlir mənbələrini aşkar etmək imkanına malik olmamışdır. Burada söhbət gəlirin əldə edilmə formasından deyil, obyektə tutumlardan gedir. Belə obyektlər təmsalında gəlir və mülkiyyət çıxış etmişdir.

“Maliyyə” terminin iqtisadi ədəbiyyatda ilk dəfə kimin tərəfindən işlənilməsi hələ də mübahisəlidir. Belə hesab edirlər ki, bu termin ilk dəfə fransız alimi J. Boden tərəfindən, 1577-ci ildə “Respublika haqqında altı kitab” əsərində işlədilib. Lakin maliyyə münasibətlərinə həsr edilmiş ilk əsər qədim yunan mütəfəkkiri

Ksenofont (eramızdan əvvəl 430-355-ci illər) tərəfindən hazırlanmışdır. Bu əsər “Afina respublikasının gəlirləri haqqında” adlanırdı.

Maliyyə məsələləri haqqında antik dövrün mütəfəkkirlərindən yunan alimi Ərəstun (Aristotel-b.e.ə. 384-322-ci illər) özünün “Afina dövlətinin quruluşu”, hind alimi Vaşnaqpta (b.e.ə.321-297-ci illər) “Siyasət haqqında elm” əsərlərində ətraflı yazmışlar. Eramızdan əvvəl 948-ci ildə isə ərəb alimi Kodam, sonralar Avropa alimi Foma Akvinski (1225-1274) və digərləri də maliyyə-vergi münasibətlərinə toxunmuşlar. Alman alimi İohan Yustini 1746-cı ildə nəşr etdirdiyi “Maliyyə sisteminin mahiyyəti” əsərində, maliyyə siyasəti və maliyyə haqqında elmi anlayışları ilk dəfə olaraq ayırmış və şərh etmişdir (20,s.25).

Azərbaycanda iqtisadi fikrin, o cümlədən maliyyənin inkişafında ən böyük xidmət göstərənlərdən biri də Nəsrəddin Tusidir (1201-1274). Onun iqtisadi - nəzəri və əməli tövsiyələri məşhur “Əxlaqi-Nasiri” və “Maliyyə haqqında” əsərlərində ifadə olunmuşdur. N. Tusi cəmiyyətin iqtisadi quruluşu, iqtisadi münasibətlər haqqında mükəmməl və aydın bir nəzəriyyə yaratmışdır. O, dövlət və cəmiyyət həyatında mühüm əməli əhəmiyyət daşıyan maliyyənin, hesablığın (mühasibliyin), əmək bölgüsü, sənət sahələrinin vəzifələrini göstərmişdir. Dövlət xəzinəsinin gəlirləri və xərclərinin müəyyən edilməsində, uçot və nəzarətin həyata keçirilməsində maliyyəçi və mühasiblərin rolunu xüsusi qeyd etmişdir. O göstərmişdir ki, bu qəbildən olan, biliyə malik vəzifə adamları əhalidən vergilərin miqdarına, dərəcə və ödənilməsinə düzgün əməl etməli, onları ədalət qanunları əsasında həyata keçirməlidirlər(17,s.83).

N.Tusi göstərir ki, dövlət və eləcə də ağıllı mülk sahibləri gəlirlərinin bir hissəsini ehtiyat üçün qoruyub saxlamalıdırlar. Bu, ona görə vacibdir ki, “təbii fəlakət baş verdikdə, qıtlıq düşdükdə, xəstəliklər yayıldıqda, zamanə üz döndərdikdə ondan istifadə edə bilsinlər”. O, hətta “dövlətin, pulun, varidatın bir hissəsini sənətə, əldə sərmayə etməyə” yəni müasir təsəvvürə görə yığmağa, məhsuldar istehlaka yönəltməyi də vacib bilmişdir (17,s.86).

N. Tusi “Maliyyə haqqında” əsərində dövlətin xəzinə quruluşundan bəhs edir, orada xərclərin gəlirlərdən az müəyyən edilməsi fikrini bildirir. Göstərir ki, hər

halda dövlət xəzinəsində ehtiyat saxlanılmalıdır(17,s.87). Gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin - aclığın, qıtlığın, müharibə, xəstəlik və s. qarşısını almaq üçün bu zəruridir. Burada Tusi, hətta təkrar istehsal anlayışı və onun zəruri cəhətləri haqqında fikirlərini söyləyir. Lakin onu ən çox maraqlandıran cəhət, gəlirlərin mənbələri və onlardan müxtəlif formada xərclənməsi istiqamətləridir.

Tusi “Maliyyə haqqında” əsərini Hülakü xanın oğlu Abaqa xanın (1265-1282) sifarişi ilə yazmışdır. O, bu əsərdə Elxanilər dövlətinin maliyyə və vergi sistemində dəyişikliklər edilməsini təklif edir. Belə ki, 40-dan çox vergi növünün əvəzində cəmi 4 verginin tətbiqini məqsədəuyğun sayır: əkinçilərdən xərrac; tacirlərdən tamğa; heyvandarlardan “maral” vergisi; təsadüfi gəlirlər formasında xəzinəyə daxil olan vəsait. Bunlar bütün xəzinə gəlirlərinin əsasını təşkil etməlidir (17,s.83).

Artıq XVII əsrdə Avropa dövlətləri arasında informasiya mübadiləsi hesabına bir sıra elmi-cərəyanlar yaranmağa və inkişaf etməyə başladı. Məsələn, fiziokratlar məktəbinin nümayəndələri iqtisadiyyatı öyrənməyə başladılar. Onlardan D. Yum, U. Petti, Q. Bauqilber, S. Voban, C. Stüart və digərləri öz əsərlərində iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı, maliyyənin müxtəlif cəhət və istiqamətlərini də təhlil etmişlər. Onlardan ən məşhuru olan Uilyam Petti (1623-1687) isə özünün “Vergi və yığım” adlı əsərilə burjua siyasi iqtisadının banisi sayılır(43,s.862).

XVIII əsr klassik siyasi iqtisadın yaranması və inkişafı dövrü hesab edilir. Lakin bu məktəbin nümayəndələri maliyyəni siyasi iqtisaddan ayırmamış və onu müstəqil elm hesab etməmişlər. Klassik siyasi iqtisadın görkəmli nümayəndələrindən sayılan fransız A.Tyurqo, F. Keyns, V.Mirabo, ingilis A.Smit və D.Rikardonun müxtəlif şərh üslublarına baxmayaraq, onların maliyyə siyasəti və maliyyə münasibətləri haqqındakı fikirlərini 4 əsas qrupa bölmək mümkündür: (20,s.25-26).

- 1.ölkəni xarici işğal və asılılıqdan qoruduğu üçün, dövlət aparatı olması zəruridir;
- 2.dövlət aparatının saxlanmasına çəkilən xərclər aşağı olmalıdır. Çünki onun saxlanmasına çəkilən xərclər qeyri-məhsuldar sayılır;
- 3.dövlət aparatı, ölkənin təsərrüfat həyatına qarışmamaqla, mülkiyyət hüququ

və

rəqabəti məhdudlaşdırıcı gömrük tarifləri və inhisarçılıq vasitəsilə pozmamalıdır.

4.dövlət vergiqoymanın aşağıdakı əsas prinsiplərinə əməl etməlidir:

- vergini hamı və öz gəlirlərinə uyğun ödəməlidir (bu prinsip, vaxtilə vergidən yayınan zadəgan və ruhanilər üçün nəzərdə tutulurdu);
- vergilər ödəyicilər üçün əlverişli və müəyyən vaxtlarda tutulmalıdır;
- vergi tutmaları aşağı və sərfəli olmalıdır.

Kapitalizmin Avropa ölkələrinə yayılmasından sonra, yeni istehsal münasibətlərinə uyğun olan iqtisadi məktəblər yarandı. XIX əsrin ən görkəmli maliyyəçi iqtisadçılarından fransız Polya Lerua-Basyeni və ingilis K. F. Bastblanı göstərə bilərik. Həmin dövrdə, alman alimi Karl Henrix Rau 1826-1832-ci illərdə siyasi iqtisad kursu yazmışdır ki, onun da üçüncü hissəsi bütünlükdə maliyyə problemlərinə həsr olunmuşdur. Onun “Maliyyə elminin əsas başlanğıcı” əsəri 1867-ci ildə rus dilində çap olunmuşdur (44,s.865).

XX əsrin əvvəllərində şərqdə ilk respublika olan -Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasətində ən mühüm istiqamətlərindən biri maliyyə-vergi və valyuta siyasəti olmuşdur. Müstəqil dövlətin maliyyə, vergi, bank-kredit sistemini yaratmaq üçün 82-dən çox qanun layihəsi işlənib parlamentə təqdim olunmuş və onların əksəriyyəti qısa müddətdə qəbul olunmuşdu.

Bu dövrdə dövlətin maliyyə siyasətinin əsas məqsədi - dövlətin pul tədavülünü qaydaya salmaqdan ibarət idi. Bunun üçün xəzinəyə müəyyən rüsum keçirmək şərt ilə (ixrac olunan xammal dəyərinin 25%-i) xammal ixracına icazə verilməsinə dair Qanun (11 dekabr 1919) qəbul edilmiş, ölkə xaricinə gizli yolla platin, qızıl və gümüş aparılmasına dair məsuliyyət məsələsinə baxılmış, daxili bazarı tənzimləmək məqsədilə, Azərbaycandan kənara göndərilən əmtəələr üçün yeni müvəqqəti gömrük tariflərinin tətbiq edilməsi haqqında Qanun (9 fevral 1920) təsdiq olunmuş, çevik maliyyə-vergi siyasəti yeridilmiş, xaricdən ölkəyə gömrüksüz gətirilən malların siyahısı (bu siyahıya 200-dən çox məhsulun adı daxil edilmişdir) müəyyənləşdirilmiş və digər işlər görülmüşdür(2,s.37,s.83).

Azərbaycanın, 70 il ərzində tərkibində olduğu sosializm sistemi üçün səciyyəvi olan ümumdövlət maliyyəsi-dövlət büdcəsi, dövlət kreditini, dövlət sosial, əmlak və şəxsi sığortaları özündə birləşdirmişdir. Xalq təsərrüfatı sahələrinin maliyyəsinin tərkibinə isə, dövlət, kooperativ müəssisə və təşkilatlarının maliyyəsi daxil olmuşdur. Dövlət müəssisələrinin və onların yuxarı orqanlarının maliyyəsi isə dövlət maliyyəsini təşkil etmişdir.

1991-ci ildə öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində, yeni maliyyə siyasətini yürütməsi və maliyyə münasibətlərinin yenidən qurulması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bu gün dövlətin maliyyə sistemi - mərkəzləşdirilmiş pul resursları fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi üzrə yaranan iqtisadi münasibətlər sistemidir. Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə siyasəti dövlət və hökumət xərclərini tənzimləyir və fiskal tədbirləri həyata keçirir. Fiskal siyasət-dövlətin, büdcə vəsaitinin yaranması və istifadəsi ilə bağlı yeritdiyi maliyyə tədbirləri sistemidir. Ölkənin yeni iqtisadi sistemə keçməsi ilə əlaqədar olaraq müəssisə, firma və digər sahibkarlıq qurumlarının yaradılması mühüm rola malikdir. Bu cür münasibətlərin qurulması isə, düzgün maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bazar iqtisadi münasibətlərində maliyyə siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biridir. Onun əsas prinsipləri dövlət siyasətinin əsas prinsipləri ilə uzlaşmalıdır. Maliyyə siyasəti iqtisadi maraqların təmin edilməsində çox mühüm rol oynayır.

Ümumi halda, dövlətin maliyyə siyasəti dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, onların bölgüsü və yenidən bölgüsü, vahid iqtisadi sistemdə istifadə edilməsi, lazımi iqtisadi səmərənin əldə edilməsi və bununla da cəmiyyətdə iqtisadi sabitlik və artıma yönəlmiş tədbirlərin məcmusudur (22,s.58-62).

Maliyyə siyasəti-dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən biri olduğu üçün, onun mühüm tərkib hissələri olan maliyyə strategiyası və maliyyə taktikasını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Maliyyə strategiyası - maliyyə siyasətinin, perspektiv və daha böyük miqyaslı məsələlərinin həllini nəzərdə tutan uzunmüddətli kursdur. Onun işlənilib hazırlanması prosesində maliyyənin əsas

inkişaf istiqamətləri proqnozlaşdırılır, istifadə yolları və maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsipləri müəyyən edilir. Maliyyə siyasəti sahəsində uzunmüddətli məqsədlərin seçilməsi və məqsədli proqramların tərtib edilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın başlıca istiqamətlərində maliyyə resurslarının cəmlənməsi üçün zəruridir.

Maliyyə taktikası - çevik maliyyə resurslarının toplanması və maliyyə əlaqələrinin təşkilinin vaxtında tənzimlənməsi yolu ilə, müəyyən (konkret) vaxtda cəmiyyət qarşısında duran məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Maliyyənin həm strategiya, həm də taktikası qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Maliyyə taktikası, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının əsas cəhətlərini və problemlərini aşkara çıxarılması nəticəsində, müəyyən və konkret vaxt ərzində, az məsrəf və itkilər hesabına nəzərdə tutulmuş məsələlərin həllinə şərait yaradır.

Maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün maliyyə mexanizmindən istifadə edilir. Maliyyə mexanizmi - maliyyə funksiyalarının praktiki surətdə həyata keçirilməsinin təzahür forması olub, maliyyə sistemi subyektlərinin obyektə təsir vasitəsidir. Onu həm də, dövlətin istifadə etdiyi maliyyənin müxtəlif forma və metodlarının məcmusu kimi də qəbul etmək olar.

Maliyyə mexanizminin əsas elementlərinə - dövlətin gəlir və xərclərinin müəyyən edilməsi, büdcə sisteminin təşkili zamanı istifadə olunan maliyyə resursları və onların yaradılmasının forma və metodları, həmçinin bu sahəyə aid qanunverici norma və normativlər daxildir. Bu mexanizmi, dövlətin maliyyə siyasətinin müxtəlif forma və metodlarının məcmusu kimi də qəbul etmək olar. Maliyyə mexanizminin elementləri çox zəngindir.

Məlumdur ki, dövlət iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərinə, həmçinin maliyyənin inkişaf qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq, məcmu ictimai məhsulun və yeni yaradılmış gəlirin bölgüsü metodlarını, pul yığımı formalarını, maliyyə resurslarının istifadə istiqamətlərini müəyyən edir. Maliyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsində maliyyə münasibətlərinin müxtəlif forma və metodlarının düzgün istifadəsinə nəzarət, onların təşkili üsullarının düzgün proqnozlaşdırılması, planlaşdırılması və normativlərin tətbiqini zəruri edir.

Maliyyə münasibətləri təşkilinin forma, metod və növləri maliyyə

mexanizminin əsasını təşkil edir. Kəmiyyət parametrləri və onun müxtəlif üsullar maliyyə mexanizminin əsas ünsürüdür. Onlar çox çevik və mütəhərrikdirlər.

Beləliklə, maliyyə mexanizmi - maliyyə siyasətinin daha dinamik hissəsidir. O, ölkənin sosial-iqtisadi həyatında baş verən cari dəyişiklikləri operativ əks etdirir.

Maliyyə siyasətinin məzmunu yalnız konkret şəraitlə deyil, həm də mövcud iqtisadi münasibətlərin xarakteri və tipi ilə müəyyən edilir. Bu isə öz növbəsində dövlətin iqtisadi siyasətinin konseptual istiqamətlərini müəyyən edir.

Tarixən dövlətin maliyyə siyasəti aşağıdakı 3 tipdə formalaşmışdır: klassik, tənzimləyici, plan-direktiv.

Keçən əsrin 20-ci illərinə qədər dünyanın əksər dövlətlərində maliyyə siyasəti klassik variantda olmuşdur. Bunun əsasını A.Smit. D.Rikardo və onun ardıcıları müəyyən etmişlər. Belə maliyyə siyasəti - dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi və bazar mexanizmlərindən geniş istifadə edilməsinə əsaslanır. Belə bir mexanizmi dövlət xərclərinin məhdudlaşmasına, tarazlı büdcənin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Ancaq bu sistem özünü doğrultmadı. Buna görə də 30-cu illərdə Avropa ölkələrində tənzimlənən maliyyə sistemində keçilməsi zərurəti meydana çıxdı.

Bu, Keynsin dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi və onu tənzim etməsi konsepsiyasından irəli gəlmişdir. Burada - gəlir vergisi, əlavə iş yerlərinin açılması, ümumiyyətlə gəlirlər nəzəriyyəsi, gəlirlərlə xərclərin tarazlaşdırılması, kredit, büdcə kəsiri və s. kimi məsələlərə xüsusi diqqət yetirilir. Keynsin maliyyə konsepsiyasına uyğun olan maliyyə siyasəti nəinki 30-40-cı illərdə, hətta 50-60-cı illərdə qərb ölkələrində geniş istifadə edilmişdir. Çünki bu konsepsiyaya uyğun gələn maliyyə siyasəti iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərmişdir.

Lakin XX əsrin 70-ci illərindən sonra Qərb ölkələrinin maliyyə siyasətində neokonservativ strateji müddəalardan geniş istifadə edilməyə başlandı. Bu müddəalara görə, dövlətin rolu tamamilə inkar edilməsə də, onun yeritdiyi iqtisadi siyasətdə iqtisadi artım və məşğulluqla yanaşı pul tədavülü və valyuta kursunun tənzimlənməsi ön plana çəkilmişdir. Bu prosesdə maliyyə mexanizmi vasitəsilə milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin məhdudlaşdırılması, büdcə kəsirinin

azaldılması məsələləri diqqət mərkəzində durur. Bəzi ölkələrdə isə, hər iki maliyyə konsepsiyasından istifadə edilməsinə üstünlük verilmişdir.

Səmərəli maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi bir sıra ümumi və xüsusi (spesifik) prinsiplərə əsaslanır. Onun səmərəliliyini təmin edən ümumi prinsiplər aşağıdakılardır:

- 1.obyektiv iqtisadi qanunların fəaliyyətinin nəzərə alınması;
- 2.konkret iqtisadi şəraitin nəzərə alınması;
- 3.keçmiş dünya və yerli təcrübənin nəzərə alınması;

Xüsusi (spesifik) prinsiplərə isə aşağıdakıları aid etmək olar:

- 1.cəmiyyətdə maliyyə sisteminin səmərəli quruluşun təmin edilməsi;
- 2.maliyyə mexanizminin məqsədli sisteminin təmin edilməsi;
- 3.maliyyə sisteminin bütün həlqələrində gəlir və xərclərin balanslaşdırılması;
- 4.zəruri maliyyə ehtiyatlarının yaradılması;
- 5.səmərəli vergi sisteminin qurulması vasitəsilə sosial və iqtisadi inkişafın mühüm istiqamətlərində maliyyə resurslarının təmərküzləşməsi:
 - əsas maliyyə resurslarının dövlətin əlində cəmləşdirilməsi;
 - maliyyə və pul-kredit siyasətinin tarazlaşdırılması;

Maliyyə siyasəti əmək fəaliyyətinin spesifik sahəsi olub, üstquruma aid edilir. Onunla cəmiyyətin iqtisadi bazisi arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Maliyyə münasibətləri bir tərəfdən iqtisadi münasibətləri doğurur, çünki o, iqtisadiyyatla bağlıdır. Digər tərəfdən isə, bu münasibətlər iqtisadi bazis əsasında inkişaf edərək, müəyyən müstəqillik əldə edir. Maliyyə siyasəti spesifik qanunlara və inkişaf məntiqinə malikdir. Bu siyasət, maliyyə resurslarından istifadə edilməsi səmərəliliyinin yüksəldilməsi və onun həcmnin artırılması məqsədi güdür.

Dövlətin maliyyə siyasəti sahəsindəki fəaliyyəti müəyyən olunmuş qayda və normalara uyğun həyata keçirilir. Düzgün maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində hüquqi normaların tətbiqi mühüm rola malikdir. Hüquqi normalara əməl edilməsi vahid maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi və bu sahədə ciddi maliyyə intizamının qorunmasını təmin edir.

Maliyyə hüququ- maliyyə siyasətinin təşkili və həyata keçirilməsində mühüm

üsullardan biri olub, iqtisadi inkişafa mühüm təsir göstərir.

1.3. Maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasında qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətləri

İqtisadi tarix sübut edir ki, maliyyə sistemlərinin inkişafı iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. O, bir çox avropa ölkələrində kapitalın mobiləşdirilməsini böyük investisiyalar üçün asanlaşdırmaqla sənayeləşməyə təsir etmişdir. Ənənəvi olaraq hesab edilirdi ki, İngiltərənin XVIII əsrin sonlarında texniki inkişafı sənaye inqilabının və müasir iqtisadi artımın hərəkətverici qüvvəsi idi. Alternativ yanaşma institusional dəyişikliklərin, əsasən də, bu prosesdə maliyyə institutlarının rolunun əhəmiyyətinə diqqəti çəkir. Məsələn, bəzi müəlliflər sübut edirlər ki, kapital bazarının mükəmməlləşdirilməsi hansı ki, itki riskini azaltdı, sənaye inqilabının birinci səbəbi oldu. Bu dövrdə bir çox kəşflər artıq mövcud idi. Ancaq əhəmiyyətli, uzunmüddətli investisiyalar tələb edirdi. Bu isə maliyyə sistemlərinin növbəti inkişafı olmadan mümkün idi. Beləliklə, sənaye inqilabı maliyyə inqilabını gözləməli idi. İngiltərə maliyyə sisteminə bənzər mürəkkəb sistem Birləşmiş Ştatlarda XIX əsrdə sənaye inqilabının ərəfəsində formalaşırdı. Holland Respublikasında maliyyə inqilabı onun məşhur iqtisadi artımından daha tez XVII əsrdə baş verdi, hansı ki, xarici ticarətin maliyyələşməsi üçün razılaşdırılmış veksellərin qəbul edilməsi kimi institusional yenilikləri, dövlət borcunun maliyyələşməsi üçün razılaşdırılmış qiymətli kağızları, rahat ödəmə sistemini, dayanıqlı valyutanı güclü və şəxsi bank sistemini və qiymətli kağızlar bazarını əhatə edirdi. (69 səh. 13; 80)

Alimlər həmçinin qeyd edirdilər ki, yaxşı çalışan banklar yeni məhsulların uğurla inkişaf etdirmək imkanlarına və yaradıcı istehsal imkanlarına malik sahibkarla müəyyən etməklə və maliyyələşdirməklə texnoloji yenilikləri genişləndirir. (53; 69 səh. 45)

Tədqiqatların əksəriyyəti sübut edir ki, maliyyə sisteminin inkişafı iqtisadi artıma səbəb olur. Maliyyə sisteminin iqtisadi artıma güclü təsiri kasıbcılığın azalmasına gətirib çıxarır. Tədqiqatların bir hissəsi göstərir ki, maliyyə sisteminin

inkişafı cəmiyyətin daha kasıb təbəqəsinə xeyir gətirir və bu gəlirlərin bölüşdürülməsinin mükəmməlləşdirilməsindən asılıdır.(74,səh.1-18)

Bu gün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin tarixi təcrübəsi digər vacib məsələyə diqqət çəkir.Sağlam ictimai maliyyələr və dayanıqlı valyuta özəl maliyyə institutlarının inkişafında önəmli determinantlardı.(80)

Maliyyə sisteminin vacib funksiyalarından biri –riskin onu daşımaq istəyənlərə doğru yerdəyişməsidir.Maliyyə müqavilələri riskləri birləşdirməyə və aradan qaldırmağa kömək edə bilər.Bu sualın tədqiqatçıları belə bir nəticəyə gəlirlər ki,maliyyə sistemlərinin inkişafı iqtisadi satınalmaları azaltmaq tendensiyasına malikdir.(65,67)Bu kasıb təbəqə üçün sığortalanmanın vacib mexanizmidir ,belə ki, iqtisadi şoklar kasıbların sayını artırır.Ancaq maliyyə sistemləri riskin azaldılmasına səbəb olurlarsa da,riskin aradan qaldırılmasına stimül verən təşkilatların dəstəyi olmadan maliyyə sisteminin inkişafı riskin azalmasına yox,onun artmasına gətirib çıxara bilər.(57səh.15,65)

Maliyyə bazarları kreditləşmə transaksiyaların həyata keçirilməsi üçün meydana gəlirlər.Onlar mal və xidmətlər mübadiləsinə asanlaşdıran ödəmə xidmətlərini təmin edir,yığımları mobilləşdirir,kreditləri yerləşdirir və borcalanları nəzarətdə saxlayır.Alternativ investisiyaları qiymətləndirmək və borcalanların tədbirlərini nəzarətdə saxlamaqla,maliyyə vasitəçiləri informasiya problemlərinin öhdəsindən gəlir və resursların istifadə effektivliyini artırırlar.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə maliyyə təşkilatları bankları,sığorta təşkilatlarını ,pensiya fondlarını,müxtəlif investisiya sxemlərini,qoruyucu bankları, kredit birləşmələrini, qiymətli kağızlar bazarını əhatə edir.İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerli nüfuzla və qrup normalarla formalaşmış xüsusi kreditləşmə vacib rol oynayır.Bununla əlaqədar uzunmüddətli bank kreditləşməsinin iqtisadi artıma təsiri,maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətlərinin institutsional təminatı sahəsində sualların araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək.Yeni texnologiyaların yaradılması ilə birgə kapital qoyuluşu,əhalinin təhsil səviyyəsinin artırılması,əməyin beynəlxalq bölgüsü də daxil olmaqla dayanıqlı iqtisadi artımın vacib faktorlarındanır.İnvestisiyalaşma proseslərinin analizi zamanı birinci planda kapital

qoyuluşunun maliyyələşməsi problemlərinin qaçılmaz olduğu görünür. Təsəvvür etmək üçün Solou-Suenin və Romerin geniş yayılmış iqtisadi artım modellərini yada salmaq olar. (55 səh. 3, 79) Kapital qoyuluşlarının maliyyələşməsinin müəyyən formaları tarixən formalaşmışdır.

Bir tərəfdən təşkilatlar borc kapitalının əhəmiyyətli hissəsini açıq bazarda istiqrazların yerləşdirilməsi ilə əldə edirlər, bu da maliyyə vasitəçiliyi sisteminin inkişafına gətirib çıxarır, hansı ki, uzunmüddətli öhdəliklərin irihəcmli ehtiyaca səbəb olur. ABŞ-da istiqrazların yerləşdirilməsinə təxminən 60 % borc resursları düşürdü ki, onlar 1970-1994-cü illərdə maliyyə olmayan təşkilatlar tərəfindən cəlb edilirdi. Kanada da bu pay 1/3 hissəni aşırırdı. Hardakı sənaye firmaları iri banklarla maliyyələşir, borc kapitalının əsas hissəsi bank kreditlərinin payına düşürdü. Beləliklə, Yaponiyada borc kapitalının $\frac{3}{4}$ hissəsi bank kreditlərinin payına düşürdü, hansılar maliyyə olmayan təşkilatlar tərəfindən 1970-1994-cü illərdə cəlb edilirdi, Almaniyada bu pay yarısını aşırırdı.

Maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi və iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı asılılıq problemi yeni deyil və bir çox alimlər tərəfindən tədqiq edilib. Maliyyə institutlarının iqtisadi əsası, rolu və funksiyaları, funksiyalaşma mexanizmləri yerli və xarici iqtisadçı-alimlərin tədqiqatlarında geniş yer tutur. Ən çox tanınmışlardan ukraynalı alimlərin əməklərini qeyd etmək olar: V. Bazileviça, M. Savluka, V. Zimovça, V. Korneyeva. (30; 36, səh. 21-29) Rus alimlərindən bu sahəyə işlər həsr edib: E. Jukova, V. Milovidova, R. Entova, A. Radıqina, A. Kanayeva (34 səh. 113-123; 38) və s. Bu problemin araşdırılmasında xidmət göstərmiş xarici alimlərdən D. Daymond, F. Alen, E. Şou, F. Mişkin və başqaları. (39, səh. 215-240; 54; 66, səh. 393-414; 68, səh. 515; 82, səh. 402) Bununla yanaşı maliyyə sistemi və onun iqtisadi artıma təsirinin əsaslandırılması tamamilə tədqiq edilməmişdir və aktual olaraq qalır.

İlk dəfə maliyyə sistemi və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsini Y. Şumpeter maliyyə vasitəçiliyinə “dağıdıcı” faktor kimi baxaraq araşdırmışdır. Onun fikrincə, bank sistemi resursların köhnə istehsalçılardan yenilərə doğru bölüşdürülməsində əhəmiyyətli rol oynayır, bununla da iqtisadi artıma təkan verir. Daha sonra bu problem müxtəlif kontekstlərdə, iqtisadi araşdırmaların bu və ya digər sferasında

toxunmaqla araşdırılmışdır.(53)

Beləliklə iqtisadi sistemlərin inkişafının araşdırılmasının mərkəzində sual dayanır, hansı maliyyə sistemləri adambaşına düşən müxtəlif gəlirli qrup ölkələr üçün xarakterikdir.Çoxsaylı araşdırmalar müəyyən edir ki, maliyyə vasitəçiliyi institutları, həmçinin banklar fond bazarları ölkələrin yaxşı vəziyyətlərinə uyğun böyüyürlər.Həyata keçirilmiş analizin nəticəsində məlum olur ki,adambaşına düşən gəlirlərin sayı az olan ölkələrdən adambaşına düşən gəlirləri çox olan ölkələrə bank yığımlarının indeksi azalır.Maliyyə sistemləri zəif inkişaf edən ölkələr bank əməliyyatlarına məhdudiyyət qoyuluşuna daha çox meyllidirlər;maliyyə inkişafının zəif inkişafı ilə rüşvətxorluq arasında güclü müsbət əlaqə var; adambaşına düşən gəlirlərin sayı çox olan ölkələrdə fond bazarları banklardan daha effektivdirlər.Adambaşına düşən gəlirlərin artması ilə iqtisadi sistemlər bazar orientasiyasına artımı tendensiyasına malik olurlar.

Maliyyə sistemi və iqtisadi artımın əlaqəsinin analizi zamanı tədqiqatçıların diqqət mərkəzində aşağıdakı suallar olur:bank yönümlü maliyyə sistemlərinə malik ölkələr bazar yönümlü maliyyə sistemlərinə malik ölkələrə nisbətən sürətlə inkişaf edirmi,maliyyə sisteminin tipi iqtisadi artımın prinsipial faktorudurmu?

1980-1995-ci illərdə 50 ölkənin öyrənilməsi nəticəsində müəyyən olundu ki,(56,səh.261;63,səh.296;64)maliyyə sisteminin strukturunun xarakteristikası uzunmüddətli iqtisadi artımın templəri ilə statistik əhəmiyyətli əlaqəni müəyyən etmir.Beləliklə iqtisadi sistemin bazar yönümlü və ya bank yönümlü modeli ilə yaxınlığı öz-özlüyündə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun artımı qarantiyası kimi çıxış edir.Bununla bərabər aydın oldu ki,maliyyə sisteminin inkişafının ümumi səviyyəsi iqtisadi artım templəri ilə müsbət bağlıdır.

Oxşar əlaqə maliyyə sisteminin hər bir təşkiledici faktoru üçün əvvəlcədən müəyyən edilmişdir:səhm bazarının likvidliyi və bank sisteminin inkişaf səviyyəsi iqtisadi artımın hal-hazırkı və gələcək normaları ilə ,kapitalın yığılımı və artımı ilə əlaqələndirir.Uyğun olaraq, bazarın likvidliyi və bank sahəsinin inkişaf səviyyəsi göstəricilərinə görə vacib iqtisadi göstəricilərin dinamikasını öncədən demək olar.Baxmayaraq ki,belə analiz maliyyə sisteminin inkişafı və iqtisadi artımın

qarşılıqlı asılılığını müəyyən etmir, onun nəticələri göstərir ki, səhm bazarı və bank sektoru sadəcə iqtisadi artımı izləmir, həm də ona əsaslı təsir göstərir.

Beləliklə, A. But və A. Txakor (59) maliyyə sistemlərinin yeni bir teoriyasını təqdim edirlər. Onlar maliyyə bazarının və bankın iqtisadi mahiyyəti və rolu barədə sual qoyurlar. İqtisadi agentlərin tipləri və informasiya asimetriyasının təbiəti haqqında ilkin fərziyyələr əsasında nəzəriyyə təklif olunur ki, bu nəzəriyyə izah edir ki, hansı agentlər bankların formalaşması üçün birləşir və hansılar kapital bazarında mübadilə edir. Göstərilmişdir ki, borcalanlar müşayət olunan xüsusiyyətlərlə maliyyə bazarına birbaşa girişə malikdir. Bundan əlavə maliyyə sistemi inkişafının ilkin mərhələsində bank yönümlü olacaq və maliyyə bazarının böyüyən mürəkkəbliyi bank kreditləşməsinə azaldır.

S. Tadesse (81) real sektorda iqtisadiyyatın arxitektura maliyyə sistemi və iqtisadi istehsalatın qarşılıqlı münasibətini araşdırır. Sübur olunur ki, bank maliyyə sistemlərinin effektivliyini bazarla müqayisədə iqtisadiyyatda agent problemlərinin dərəcəsi və müqavilə əhatəsindən asılıdır. Göstərilmişdir ki, bazar yönümlü maliyyə sistemləri inkişaf etmiş maliyyə sektoruna malik ölkələrdə bank yönümlü sistemlərə qalib gəlirlər. Bank yönümlü sistemlər zəif inkişaf etmiş maliyyə sektorlarına malik ölkələrdə daha effektivdir. İqtisadiyyat bank yönümlü maliyyə sistemlərinin şərtləri daxilində kiçik firmaların üstünlüyü ilə, bazar yönümlü sistemlərdə isə böyük firmaların üstünlüyü ilə daha sürətlə böyüyür.

Hesablamalar göstərir ki, maliyyə inkişafının siyasətindəki son tendensiya, hansılar ki, maliyyə sistemlərinin bazar arxitekturasını şəxsiz olaraq ardıcıl və keçid iqtisadiyyatlarına aid edirlər.

V. Demyanov (29, səh. 71-82) milli iqtisadiyyatın inkişaf konsepsiyasını bazar iqtisadiyyatının bazar yönümlü və bank yönümlü modelləri əsasında araşdırır. Aparılmış analiz texnologiyaların tsiklik inkişaf mərhələlərinə, iqtisadi artımın “uzun dalğa” fazasına bağlılığın olmadığını, izləyici və liderlik edən inkişafın xüsusiyyətlərinin qeyri-adekvat hesabını müəyyən etmişdir. Bank yönümlü və bazar yönümlü sistemlərin müqayisəsi texniki-iqtisadi inkişafın “uzun dalğa”sının sürətli yüksəlişinə və yaranma mərhələlərinə böyük marağa səbəb olur

və xarici maliyyələşmədən asılı olan sektorlar məhz bu mərhələlərə diqqət yetirməlidirlər. Maliyyə sistemləri və sənayenin inkişafı, ümumilikdə onun ayrı-ayrı sektorları arasında əlaqənin araşdırılması zamanı xarici maliyyələşmədən çox asılı olan və daha çox yeni firmaların formalaşması hansı modeldə-bank və ya bazar yönümlü sektorlarda daha sürətlə artır sualları analiz olunmuşdur. Həyata keçirilmiş tədqiqatlar maliyyə sisteminin strukturunun adı çəkilən sektorların inkişaf tempinə təsirini müəyyən etmədi və göstərdi ki, sənayenin iqtisadi inkişafı üçün hüquqi və maliyyə sistemlərinin bütövlükdə ümumi inkişaf səviyyəsi prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. Bu cür uyğunluqlar ayrı-ayrı firmalar səviyyəsində də əldə edilmişdir. Beləliklə, maliyyə sisteminin inkişaf səviyyəsi və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi ilə bağlı sualların araşdırılması əsas müddəaları formalaşdırmağa imkan verir:

- İqtisadi artım templəri ilə əlaqəli olan maliyyə sisteminin həcm və effektivliyi;
- Bütövlükdə nəzərdən keçirilən maliyyə sistemi iqtisadi artımın faktorudur;
- Maliyyə sisteminin bank və bazar yönümlü sektorlarına bölünməsi heç də həmişə yerinə düşmür;
- İqtisadi artımın müxtəlif mərhələlərində artımın müxtəlif mexanizmləri üstünlük təşkil edir;
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artım kapitalın yığılması nəticəsində, inkişaf etmiş ölkələrdə isə istehsal faktorlarının effektivliyi nəticəsində baş verir;
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımın kanalı banklardan, inkişaf etmiş ölkələrdə isə bazardan asılıdır.

Beləliklə bazar yönümlü sistemlər şəxsi hüquqların və müqavilələrin güclü hüquqi mühafizəsi şəraitində uğurla fəaliyyət göstərir, keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə hüquq sistemləri effektiv fəaliyyət göstərmirlər. Razılaşmalara tam nəzarət etmək üçün müqavilələrdə bütün detalları nəzərdən keçirmək çətin məsələdir və adi hüquqa əhəməlinə malik ölkələrdə məhkəmə müqavilənin hərfini deyil, məğzini izləməyə çalışırsa, o zaman bu əhəmətlərə malik olmayan ölkələrdə ancaq güclü banklar müqavilə münasibətlərinin mühafizəsini artırmağa qadirdirlər. Müştəriləri informasiyanın açıqlanmasına və kreditin qaytarılmasına məcbur etməklə onlar

sənaye inkişafını asanlaşdırırlar. Deməli, bazar yönümlü sistemlər bank yönümlü sistemlərə nisbətən kapitalın yeni innovativ firmaların xeyrinə bölüşdürülməsinə az effektivlidirlər. Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud institutsional mühitində perspektiv araşdırma proqramı ənənəvi, ciddi, deduktiv maliyyə ənənələri ilə həmçinin institutsional analizin metodlarını da özünə daxil etməlidir, hansı ki, xüsusi diqqəti mövcud bacarığa maliyyə sisteminin tətbiqinin spesifik problemlərin aşkara çıxarılması, fəvqəladə iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi dəyişikliklərinin təsadüfi olmadığını əsaslandırmağı əhatə edir.

Fəsil 2. Azərbaycanda iqtisadi artımla maliyyə sistemi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mövcud vəziyyəti

2.1. Azərbaycanda iqtisadi artımın dinamikası və quruluşu

Hazırkı dövrdə global iqtisadi artımın dinamikası aşağıdakı amillərin təsiri altında formalaşmışdır:

Geosiyasi gərginliyin artması, əmtəə bazarlarının yüksək volatilliyi və qeyri-müəyyənlik, maliyyə sabitliyinin kövrəkliyi və s. Bu amillərin təsiri nəticəsində global iqtisadi artım 2013-cü illə müqayisədə dəyişməmiş və 3,4% təşkil etmişdir. Əlbəttə, bu əvvəl verilmiş proqnozlardan azdır.

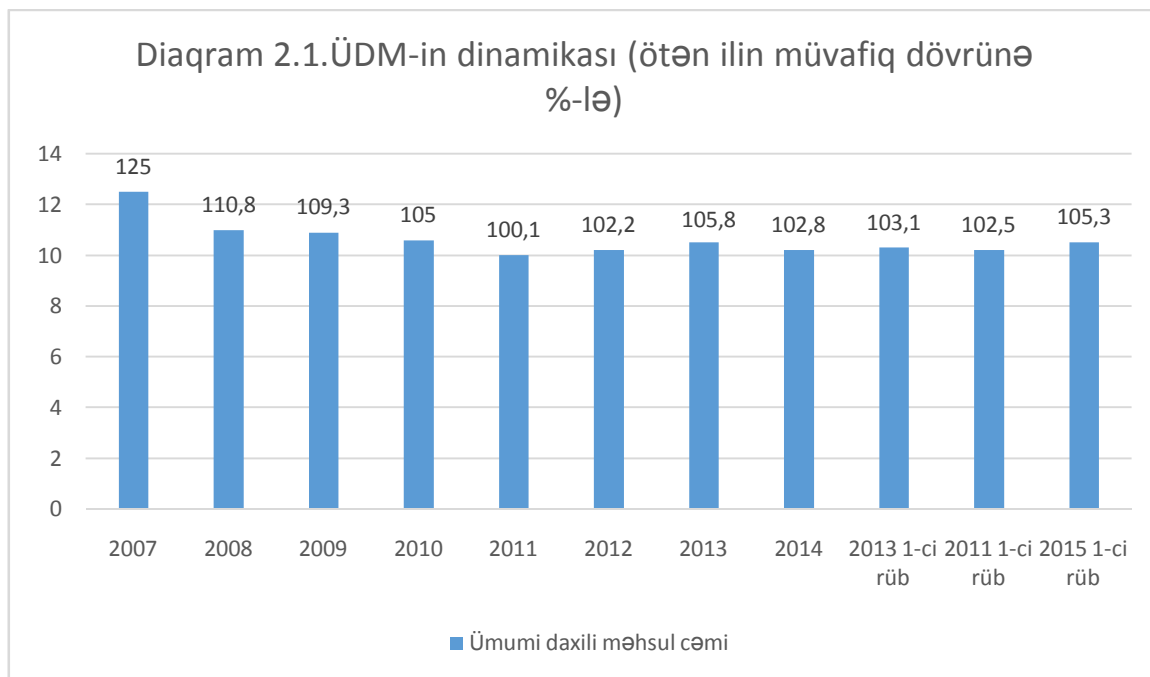
Dünya üzrə iqtisadi artım dinamikası 2015-ci və növbəti illər üçün fərqlidir. Gözləntilərə əsasən İEO-də cari ildə iqtisadi artım 2014-cü ildən çox, İEOÖ-də isə əksinə zəif olacaqdır.

Ümumiyyətlə, global artımın əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyəcəyi 2016-cı ildə 3,8% olacağı proqnozlaşdırılır.

İqtisadi artım perspektivləri ayrı-ayrı ölkələr üzrə mürəkkəb və ziddiyyətli amillərin təsirinə məruz qalır ki, global maliyyə böhranından və avro zonada böhrandan qalmış problemlər (kövrək bank sektoru, habelə dövlət, korporativ və ev

təsərrüfatlarının borc yükünün yüksək olması) bir sıra ölkələrdə istehlakı və iqtisadi artımı məhdudlaşdırır.

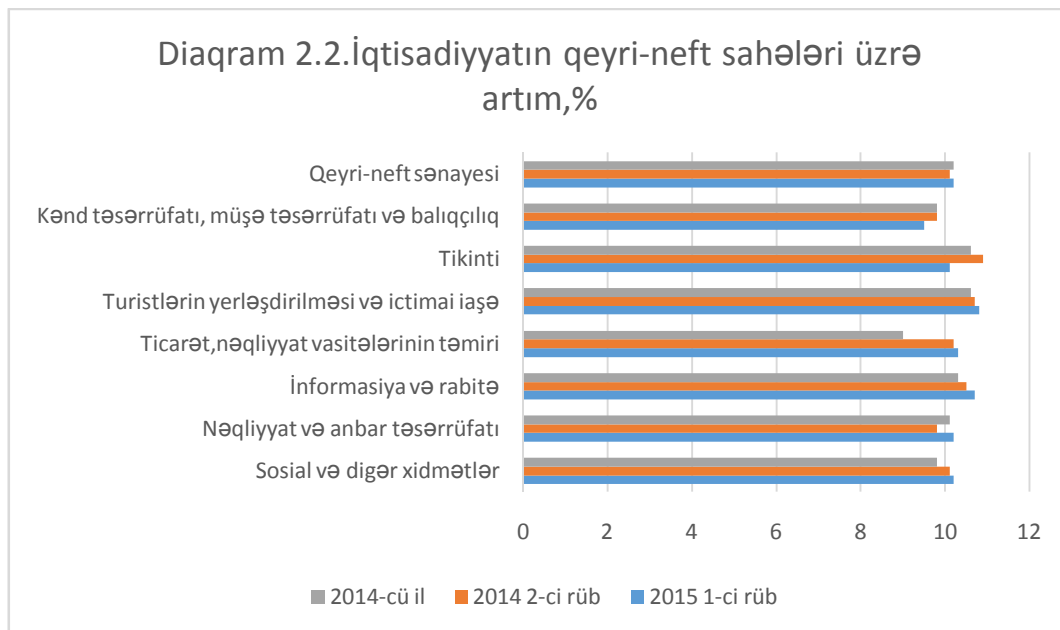
Azərbaycan iqtisadiyyatının artımı 2014-cü il, 2015-ci ilin birinci rübündə əsas etibarilə qeyri-ticari sektorların hesabına təmin edilmiş, 2014-cü ildə ÜDM real ifadədə 2,8% artaraq 58,9 milyard manat təşkil etmişdir (1,s.9-12).

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2015)

Ötən ilin birinci rübündə ÜDM real olaraq 5,3% artmış və 11,5 milyard manat təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin artımı tamamilə qeyri-neft sektorun hesabına baş vermiş, il ərzində neft sənayesinin ümumi buraxılışı 24,7 mlrd.manat təşkil etmişdir.

Azərbaycanda 2015-ci ildə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7,0% artmış və ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3,9% artaraq 61,0% təşkil etmişdir. İl ərzində ölkənin qeyri-neft sektorunda-sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələrində yaradılmış əlavə dəyər 61,4% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində əlavə dəyər istehsalının artım tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən yüksək olmuşdur (6).

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2014, 2015)

2015-ci ildə sahələr arasında ən yüksək artım tempi məhz informatika və rabitə, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri sektorlarında qeydə alınmışdır ki, tikinti sahəsi, sosial və digər xidmətlər sahəsi qeyri-neft ÜDM-in artımına ən böyük töhvəni vermişdir.

Ölkəmizdə məhz 2010-cu ildən etibarən qeyri-neft sektorunda davamlı müsbət artım müşahidə olunur ki, ÜDM-in artımında bu sektor mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

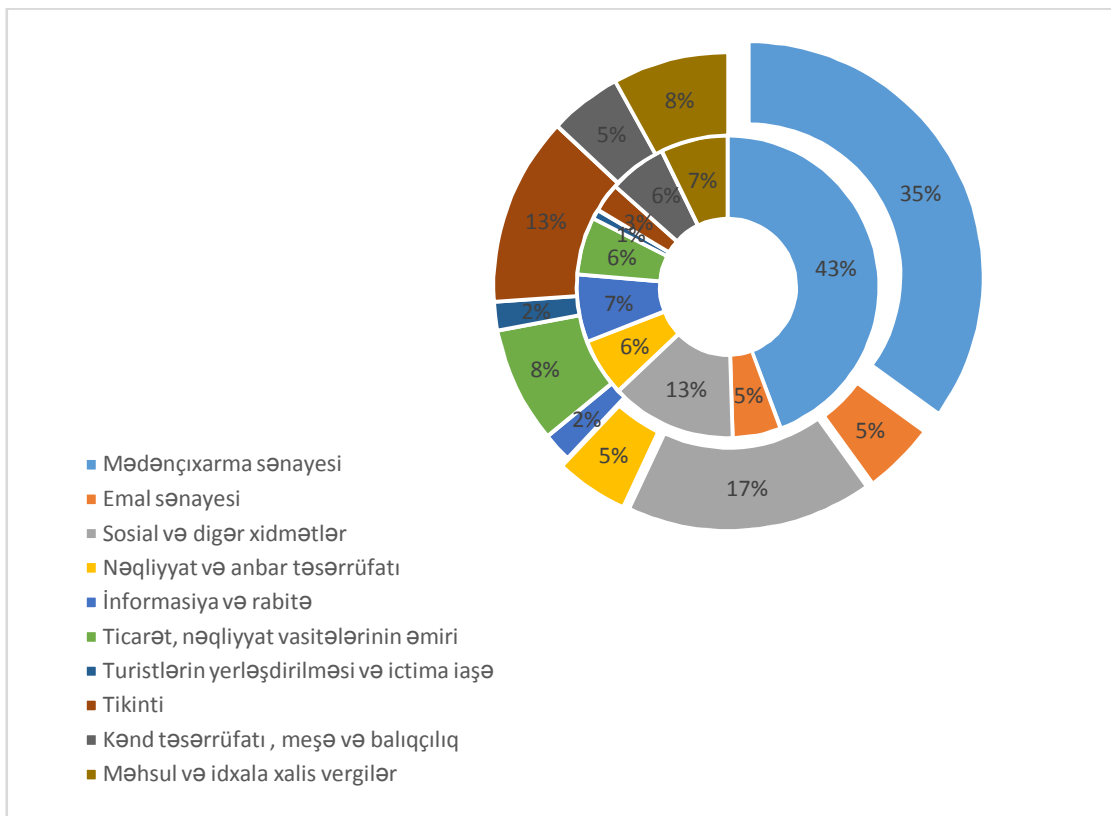
2010-2015-ci illər üçün Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun orta illik artım tempi 8,8% təşkil etmişdir ki, bu tendensiyanın cari ildə də davam etməsi gözlənilir. Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 13,9% artaraq 68,3% təşkil edən əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi artmış və beləliklə, 2015-ci ilin birinci rübündə ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin artımında (5,3%) qeyri-neft sektorunun töhvəsi 3,8%-ə çatmışdır. Bu statistik məlumatlardan aydın görünür ki, qeyri-neft sektorunun əksər sahələrində əlavə dəyər istehsalının artım tempi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən yüksək olmuş, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qeyri-neft ÜDM-in artımına ən böyük müsbət töhvəni tikinti sahəsi vermişdir.

Qeyri-neft sənayesində artım qida, maşınqayırma, tikinti materialları istehsalı, mebel və göndəri istehsalı sektorlarında, kənd təsərrüfatında müşahidə olunan artım

isə həm bitkiçilik məhsulları istehsalında, həm də heyvandarlıqda baş vermiş xidmət sahələri içərisində ən yüksək artım tempi ictimai iaşə və ticarətdə müşahidə olunmuşdur.

Şaxələnmə siyasəti iqtisadiyyatın sahəvi strukturunu tədricən dəyişdirməyə imkan verir.

Diagram 2.3. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ÜDM-in strukturu (%-lə)

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2015)

2010-2015-ci illər ərzində xidmət sektorlarının payı 5,3%, ticari sektorlarının payı 3,7% artmış, mədəncıxarma sənayesinin payı 11% azalmışdır. Cari ilin birinci rübündə bu tendensiya davam etmişdir: emal sənayesinin ÜDM-də payı 15,6% artmışdır.

İnvestisiyalar əsas kapitalda müsbət artım dinamikasını saxlamaqla əsas fondların ümumi yığımının artım tempi ötən il 2% təşkil etmişdir.

Ötən ilin ilk üç ayı ərzində əsas kapitala yönəlmiş investisiyaların həcmi 3,2

milyard manat olmuşdur ki, bu da 2014-cü ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 3% çoxdur (2014-cü ilin birinci rübü 2013-cü ilin birinci rübünə nisbətən 7,0%). Ötən il əsas kapital qoyuluşlarının 54,7% daxili, 45,3% xarici investisiyalar hesabına formalaşmışdır ki, ümumi investiyaların 52,7% qeyri-neft sektorunun, 47,3% isə neft sektorunun inkişafına, əsas kapitalla yönəlmiş vəsaitlərin isə 64% məhsul istehsalı obyektlərinin tikintisinə, 36% xidmət sahələri üzrə obyektlərin tikilməsinə yönəldilmişdir.

Dövlət xərcləri ötən ildə daxili tələbin mühüm komponentlərindən biri olmuşdur ki, büdcə vəsaitlərinin 41% iqtisadiyyatın inkişaf məqsədlərinə, 12% sosial müdafiə və təminatı, 8% təhsil, 4% isə səhiyyə sahəsinə sərf edilmişdir.

Dövlət istehlakının artması ilə bərabər dövlət büdcəsinin kəsiri tarixi maksimumu keçməmiş və məqbul səviyyədə olmuşdur.

2015-ci ildə istehlak xərcləri 12,1% (2014-ci ildə 12,9%), əhalinin gəlirləri isə 4,8% (2014-cü ildə 8%) artaraq 2015-ci il ərzində gəlirlərin 68,8% son istehlaka yönəldilmişdir. Əhalinin sərəncamında 35,9 milyard manat məbləğində qalan gəlir əvvəlki illə müqayisədə 5,1% çox olmuşdur.

Ölkə əhalisinin nominal gəlirləri 2015-ci ilin birinci rübündə ötən ilin eyni dövrünə nisbətən 5,3% artaraq 9,5 milyard manata çatmış, onun adambaşına düşən həcmi orta hesabla 996,8 manat təşkil edərək 4,0% artmışdır. Son istehlak xərclərinə həmin dövr ərzində gəlirlərin 75,7%-i sərf olunmuşdur. Ölkə əhalisinin sərəncamında qalan gəlirləri 8,6 milyard manat təşkil etmiş və ötən ilə nisbətən 5,3% artmışdır.

2015-ci ildə qeyri-neft sektoru iqtisadi artımın başlıca mənbəyi olmuşdur.

Ötən il real ÜDM ümumilikdə 3,1%, o cümlədən qeyri-neft iqtisadiyyatında 4% artmışdır.

İstehlak tələbi və investisiya qoyuluşları daxili tələblə yanaşı iqtisadi artımda mühüm rol oynamış, ÜDM-in məhz 69,3%-i qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür.

2.2. Azərbaycanın maliyyə sisteminin müasir vəziyyəti

Ölkə iqtisadiyyatının tənzimlənməsində, xüsusilə də maddi istehsal sferasında istehsal fondlarının həlqəvari dövründə maliyyə xüsusi mövqeyə malikdir, çünki maliyyə xidməti olmadan müasir iqtisadiyyatın normal fəaliyyət göstərməsi mümkün deyildir. Ona görə də iqtisadiyyatın tənzimlənməsində maliyyə sisteminin fəaliyyət mexanizmləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir qrup iqtisadçılar maliyyə sisteminin fəaliyyət mexanizmlərini özünü-tənzimləmə və dövlət tənzimlənməsi formaları kimi(13;14), bəziləri isə direktiv və tənzimləyici(10, s.259) mexanizmlər kimi qruplaşdırırlar.

Azərbaycan Respublikasının müasir maliyyə sisteminin təməli müstəqilliyimizin elə ilk illərindən qoyulmağa başladı. Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətləri inkişaf etdikcə maliyyə sahəsi ilə əlaqədar olan qanunvericilik aktlarında əsaslı dəyişikliklər aparılmış, Respublikanın maliyyə sistemi dünyanın mütərəqqi maliyyə sistemlərinə milli və digər daxili xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla çatdırılması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür.

Azərbaycanın maliyyə sistemi mövcud durumda dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin funksiyalarının reallaşdırılmasının maliyyə təminatı olan pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin mühüm elementinin cəmindən ibarətdir. Maliyyə sisteminin elementlərinə maliyyə həlqələrinin növləri, pul vəsaiti fondlarının toplanması üsulları, pul vəsaiti fondlarının bölüşdürülməsi və istifadə olunması üsulları, dövlətin, müəssisə kollektivlərinin və vətəndaşların maliyyə sahəsində hüquq və səlahiyyətləri, maliyyə nəzarətinin növləri və üsulları və maliyyə münasibətlərinin iştirakçıların məsuliyyəti daxildir.

Ölkənin maliyyə sistemi ayrı-ayrı maliyyə həlqələrinin məcmusunu və onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri ifadə edir. Maliyyə sisteminin həlqələrini öz funksional mahiyyətinə görə iki əsas qrupa bölmək mümkündür:

- makro səviyyədə geniş təkrar istehsalın tələblərini təmin edən ümumdövlət maliyyəsi;
- mikro səviyyədə geniş təkrar istehsalın prosesini pul vəsaitləri ilə təmin edən

təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminə- dövlət büdcəsi, büdcədənəknar fondlar, dövlət kreditləri, sığorta fondları və fond bazarı, həmçinin müxtəlif mülkiyyət formalarına malik müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının maliyyəsindən ibarətdir.

Dövlət maliyyəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri sistemini, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi isə müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarına pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar meydana gələn pul-bölgü münasibətlərini ifadə edir. Maliyyə sisteminin ayrı-ayrı həlqələrə bölünməsi bu həlqələrin hər birinin yerinə yetirdiyi funksiyaların fərqli olmasından, həmçinin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının təşkili və istifadəsi metodlarının müxtəlifliyindən qaynaqlanır.

Dövlətin iqtisadi və sosial sahələrdə yerinə yetirdiyi rolun vacibliyi maliyyə resurslarının mühüm hissəsinin onun əlində cəmləşdirilməsini, mərkəzləşdirilməsini zəruri edir. Bu resurslardan istifadə forması isə dövlətin iqtisadi, siyasi və sosial vəzifələrinin yerinə yetirilməsinin maliyyə təminatı rolunda çıxış edən dövlət maliyyəsidir.

Maliyyə sisteminin kredit və sığorta həlqələri pul fondlarının təşkili və istifadəsində digər forma və metodlardan istifadə edilir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondları isə müxtəlif mülkiyyət formasında olan təsərrüfat subyektlərinin pul gəlirləri və yığımları hesabına yaradılır. Maliyyə həlqələrinin fəaliyyət dairəsinin, yaranma və istifadə formalarının fərqli olmasına baxmayaraq vahid maliyyə sistemi mövcuddur. Çünki, bütün maliyyə həlqələrinin resurslarının mənbəyi eynidir.

Maliyyə sisteminin əsas həlqələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birindən asılılığı maliyyənin mahiyyəti ilə şərtlənir. Müxtəlif mülkiyyət formasında olan təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi ölkənin vahid maliyyə sisteminin əsası olmaqla ictimai məhsulun və milli gəlirin yaradılması və bölüşdürülməsinə xidmət edir. Mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətindən asılıdır.

Ümumdövlət maliyyəsi maliyyə sistemində öncül rol oynayaraq əsas aşağıdakı

funksiyanı yerinə yetirir: ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində müəyyən olunmuş inkişaf tempini təmin etmək, maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınaraq iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, ölkənin regionları, həmçinin qeyri-istehsal sahələri, mülkiyyət formaları, əhalinin ayrı-ayrı qrupları arasında yenidən bölüşdürülməsi.

Dövlət maliyyəsinin əsas vəzifəsi maliyyə ehtiyatlarını toplayıb dövlətin sərəncamına verməkdir. Dövlət gəlirlərinin tərkibinə dövlət büdcəsinin gəlirləri, bütün mülkiyyətdə olan müəssisə, idarə və təşkilatların gəlirləri və əhalinin gəlirləri aiddir.

Son illərdə vergi ödəyicilərinin mənafeyinin qorunması və hüquqlarının artırılması, sahibkarlığa əlverişli şəraitin yaradılması ilə yanaşı, aksizli malların siyahısının genişləndirilməsinə, mənzil tikintisi fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunma mexanizminin təkmilləşdirilməsinə, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Dövlət gəlirləri mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş gəlirlərə bölünür. Mərkəzləşdirilmiş gəlirlərə büdcə gəliri, xarici iqtisadi əlaqələrdən daxil olan gəlirlər daxildir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş gəlirlərə isə müəssisə və təşkilatların gəlirləri daxildir. Büdcə gəlirlərindən ümumdövlət ehtiyacları, müəssisə və təşkilatların gəlirlərindən isə öz daxili ehtiyacları üçün istifadə olunur. Dövlət gəlirləri yaradılma mənbələrinə görə iki yerə bölünür: daxili mənbələr və xarici mənbələr. Daxili mənbələrə milli gəlir, milli sərvət və s. daxildir. Xarici mənbələrə isə xaricdən alınan istiqrazlar, kredit və s. mənbələr daxildir.

Dövlət xərcləri ilə dövlət sosial-iqtisadi siyasətini həyata keçirir və özünün hərbi potensialını gücləndirir. Dövlət xərcləri bilavasitə məhsuldar xarakter daşımaqla xalq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi xalqın maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsinə xidmət edir.

Müasir iqtisadi realıqda iqtisadi proseslərin dövlət maliyyəsi vasitəsilə tənzimlənməsi sisteminin əsasını gəlirlərin bölgüsü münasibətləri təşkil edir ki, bu da ölkə miqyasında iqtisadi dövriliyinin tam təmin olunması və əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədi ilə pul vəsaitlərinin müəyyən hissəsinin mərkəzləşdirilməsinin vacibliyini şərtləndirir. İqtisadiyyatın və sosial sferanın

maliyyə əsasları büdcənin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin xarakterizə edilməsinə zəmin yaradır. Belə ki, büdcə sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsinin ilkin şərti kimi çıxış edərək iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafı, ətraf mühütün qorunmasının təmin edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin səmərəliliyinin artırılması, struktur problemlərin həlli, müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və digər vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm rol oynayır. O, inkişafın hazırkı mərhələsində təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyinin təmin edilməsində zəruri tələbin ödənilməsi üçün ictimai məhsulun dəyərinin bir hissəsinin yenidən bölgüsünü həyata keçirmək məqsədi ilə dövlətlə, əhali və istehsal subyektləri arasında yaranan pul-bölgü münasibətlərinin imperativ sistemini ifadə edir. Dövlət maliyyəsinin tərkib hissəsi olan dövlət büdcəsi aşağıdakı mühüm funksiyaları həyata keçirir: ümumi daxili məhsulun yenidən bölüşdürülməsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı və mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi üzərində nəzarət.

Maliyyə münasibətləri maliyyə sistemi vasitəsilə təzahür edərkən, iki başlıca xüsusiyyət aşkar olunur: dövlətin büdcə sistemində və hökumətə məxsus olan büdcədənəknar fondlarda toplanan mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadə ilə əlaqədar olan pul-bölgü münasibətləri və təsərrüfat subyektlərinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının hərəkəti və dövrəni vasitəsilə təzahür edən pul-bölgü münasibətləri.

Maliyyə sistemi vasitəsilə ictimai təkrar istehsalda vəsaitlərin daha sürətlə hərəkət etməsi, dövlət aparatının saxlanması, dövlətin öz təsərrüfat funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün lazımi miqdarda pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması və onlardan istifadə edilməsi təmin olunur. Bu proses əmtəə-pul münasibətlərinin mövcud olduğu bütün cəmiyyətlərdə baş versə də, forma və məzmun etibarilə müxtəlif inkişaf mərhələlərində bir-birindən fərqli qaydada baş verir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi ölkənin maliyyə sisteminin başlıca həlqəsi, əsas maliyyə planı hesab olunur, ali qanunvericilik orqanı olan Milli Məclis tərəfindən qəbul olunaraq ölkə Prezidenti tərəfindən qanun şəklində təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Büdcə sistemi haqqında qanuna görə büdcə-

Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünü idarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir (8, s. 141).

Qeyd etmək lazımdır ki, “büdcə” anlayışı hüquqi-normativ aktlarda və elmi ədəbiyyatda, monoqrafiya və dərsliklərdə bir qədər fərqli mənalarda işlədilir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Büdcə Məcəlləsində o – “dövlət və yerli özünüidarəetmənin vəzifə və funksiyalarını maliyyə cəhətdən təminat üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadə olunması formasıdır” (23, s.6) kimi digər elmi mənbə və dərsliklərdə - “əsas mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondu” (42, s.32), “...pul münasibətlərinin məcmusu, ... əsas maliyyə planı” (28, s.68), “...mühüm maliyyə tənzimləyicisi...” (49, s. 170), “...real subyektiv maliyyə aləti (vasitəsi)...” (46, s. 17), “milli gəlirin yenidən bölgüsünün əsas aləti” (22, s.20), “dövlətin müəyyən müddət ərzində, adətən bir ilə gəlir və xərclərinin smetəsi” (21, s.68) kimi ifadə olunur.

Maliyyə sisteminin ən mühüm həlqəsi olmaqla büdcə sistemi və onun əsas tərkib hissəsi kimi vergi sistemi maliyyə sisteminin bölgü funksiyasının reallaşması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət maliyyə sistemi vasitəsilə bölgünü həyata keçirərkən, ən məqbul mexanizm kimi vergi sistemindən istifadə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergi sisteminin ən ümdə vəzifələrindən biri, bölgü funksiyası çərçivəsində, iqtisadiyyatı fəal tənzimləmə vasitəsi olmaqla təkrar istehsalın genişləndirilməsi ilə iqtisadi artıma şərait yaratmasıdır.

Dövlət büdcəsi vasitəsilə ölkədə milli gəlirin və ümumi daxili məhsulun yenidən bölgüsü həyata keçirilir. Pul vəsaiti fondlarının xərc istiqamətləri müəyyənləşdirilir, iqtisadiyyatın dövrlə tənzimlənməsi reallaşdırılır. İnkişaf etmiş ölkələrdə ÜDM-un 30-50%-i müxtəlif səviyyəli büdcələr vasitəsilə yenidən bölüşdürülür.

Bazar mexanizminə əsaslanan iqtisadiyyatda dövlət vergi sisteminin bölgü funksiyasının vasitəsilə fəal sürətdə məcmu tələb və məcmu təklifə təsir edərək öz iqtisadi və sosial funksiyalarını həyata keçirməyə çalışır. Qeyd edək ki, məcmu tələb

və məcmu təklif bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Belə ki, hər hansı birində baş verən dəyişiklik tərəddüd bilavasitə bazar tarazlığına təsir etməklə digərinə də təsir edir. Dövlət səmərəli və dinamik vergi sisteminin tətbiqi nəticəsində investisiya qoyuluşlarının (iqtisadi artımın ən məqbul variantını) stimullaşdırıla bilər. Bu məqsədlə edilən vergi dərəcələrinin düşürülmüş, tarazlaşdırılmış şəkildə azaldılması və vergi güzəştləri sisteminin tətbiqi investisiya qoyuluşlarının həcmində bir neçə təsir edə bilər:

- əmtəələrin qiymətlərinin xərc elementlərinin azaldılması;
- müəssisələrin investisiya yatırımlarına yönəldilən vəsaitlərinin vergidən azad edilməsi;
- əhali gəlirlərinin (burada: əmək haqqı və əməyin ödənilməsinin digər növləri, sahibkarlıq gəlirləri, dividendlər və mülkiyyətdən olan digər gəlirlər) həcmində artırılması ilə və s.

Müasir şəraitdə iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi maliyyə siyasətinin formalaşdırılması, maliyyə-kredit, büdcə vergi mexanizminin düzgün qurulması ilə sıx bağlıdır. Maliyyə siyasətini şərtləndirən mühüm amillərdən biri dövlətin maliyyə vasitələri ilə iqtisadi proseslərə təsir göstərməsidir. Maliyyə siyasəti, eyni zamanda, maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi, onların səmərəli bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Burada mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də onun həyata keçirilməsi zamanı maliyyə sisteminin bütün həlqələrində tətbiq edilən tədbirlərə kompleks yanaşılmasıdır. Bu zaman cəmiyyəti inkişafının zəruri tələbatının ödənilməsi üçün lazım olan maliyyə resursları tam səfərbər edilir ki, bunun da həyata keçirilməsi, əsasən, vergi siyasəti ilə tənzimlənir. Bu siyasətin düzgün həyata keçirilməsi onun nəzəri-metodoloji əsaslarının dəqiq müəyyənləşdirilməsini və müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini, iqtisadi islahatların aparıcı qüvvəsi kimi iqtisadiyyatın hazırkı strukturunun beynəlxalq standartlara müvafiq qurulmasını tələb edir. Vergi siyasəti hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının vergi qanunlarının məqsədyönlü tətbiqini müəyyən edən hüquqi münasibətlər kompleksidir.

Hazırkı şəraitdə vergi siyasəti, yalnız büdcə gəlirlərinin toplanması mənbəyi

kimi deyil, həm də sahibkarlığın inkişafının tənzimləyicisi olmaqla bərabər,

iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması, sahibkarlığın inkişafında süni maneələrin qarşısının alınması, onların fəaliyyətinə lüzumsuz müdaxilələrə son qoyulması ilə bağlı tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir.

Hazırda ölkəmiz iri miqyaslı neft gəlirləri əldə etməyə başlamışdır ki, bu da ölkənin sosial-iqtisadi həyatında çox böyük irəliləyişə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq iqtisadi inkişafı təkcə neft gəlirləri ilə əlaqələndirmək də olmaz. İqtisadiyyatda davamlı inkişafı təmin etmək məqsədi ilə qeyri-neft sektoru üzrə investisiya layihələrini həyata keçirmək məqsədmüvafiq hesab edilir.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafı biznes mühitinin daha da fəallaşmasma, yeni çevik bazar subyektlərinin yaranmasına, əsaslı investisiya layihələrinin planlaşdırılmasına və həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır.

Vergiləri yalnız büdcə gəlirlərini təmin edən yığım mənbəyi kimi yanaşmaq olmaz. Dövlət büdcəsi gəlirləri ilə üzvi vahid təşkil edən, ondan asılı olan sahibkarlığın inkişafı və ona diqqət yetirilməsi ölkəmizdə qənaətbəxşdir. Vergilər iqtisadiyyatın inkişafında qüdrətli bir iqtisadi mexanizm kimi fəaliyyət göstərir və maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü əməliyyatlarını yerinə yetirir. Belə bir yenidən bölgüyə ehtiyac və zərurət ondan irəli gəlir ki, bəzi işləri öz daxili imkanları hesabına görə bilməyən qurumlar, fiziki şəxslər, maliyyə resursları baxımından ehtiyac duyurlar. Vergi münasibətləri bir tərəfdən hüquqi, digər tərəfdən iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir. Vergi mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilən funksiyalar düzgün əlaqələndiriləndə vergilər istehsalat başlıca olaraq stimullaşdırma, investisiya həcmi, istehsal maliyyəsi vasitəsi ilə birbaşa təsir göstərə bilir və nəticə uğurlu olur.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə ən böyük büdcədən kənar fondlar: müəssisələrin işçilərinin, fiziki şəxslərin, sahibkarların sığorta ödəmələri və dövlət büdcəsinin dotasiyaları hesabına yaranan milli sığorta fondlarıdır. Bu fondların vəsaitləri yaşa görə, əlilliyə görə, ailə başçısının itirilməsinə görə təqaüdlərin, müvəqqəti iş qabiliyyətinin itirilməsinə görə, hamiləlik və doğuşa, işsizliyə və s.

görə müavinətlərin ödənilməsinə istifadə olunur. Vəsaitlərin əsas hissəsi yaşa görə pensiyaların ödənilməsinə yönəldilir. Bütün xarici ölkələrdə pensiyanın miqdarı əmək haqqının və sığorta ödəmələrinin miqdarı ilə müəyyən olunur.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə görə büdcədən kənar dövlət fondları - Azərbaycan Respublikasının müvafiq normativ-hüquqi aktlarına əsasən dövlətə məxsus olan, lakin büdcə sisteminə daxil olmayan maliyyə fondlarıdır (8, s. 142). Hazırda büdcədən kənar dövlət fondu kimi - Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Dövlət Neft fondu fəaliyyət göstərir.

Bank sisteminin gələcək inkişafının əsas məqsədlərinə bank sisteminin maliyyə vasitəçilik funksiyasının səmərəliliyinin artırılması, əmanətçilərin və bank kreditorlarının maraqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi, kredit təşkilatlarının çirkli pulların yuyulmasında vasitəçi kimi istifadə edilməsinin qarşısının alınması daxil olunmalıdır.

Azərbaycanda bank sisteminin gələcək inkişafı ilə bağlı aşağıdakı prioritet istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- bank sisteminin kapitallaşdırılması və konsolidasiyası prosesinin davam etdirilməsi;

- korporativ quruculuğun tamamlanması və idarəetmənin təkmilləşdirilməsi;

- əhalinin və regionların bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi;

- ödəniş sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və gücləndirilməsi;

- maliyyə alətlərinin genişlənməsi.

Azərbaycan Respublikasında borc qiymətli kağızların (veksellərin) istifadəsi ilə borc öhdəlikləri bazarının genişləndirilməsi, ipoteka (girov) kağızlarından və mənzil sertifikatlarından istifadə edilməsinin genişləndirilməsi, qiymətli kağızlarla investisiyaların həyata keçirilməsi, əhalinin qiymətli kağızlar bazarına cəlb edilməsi məqsədi ilə investisiya (o cümlədən pay investisiya) və qeyri-dövlət pensiya fondlarının yaradılmasının stimullaşdırılması əsas istiqamətlər hesab olunur.

Mövcud milli maliyyə sisteminin iqtisadiyyatın uzunmüddətli resurslara olan tələbatını tam ödəməsinə təmin etmək məqsədi ilə maliyyə bazarlarının, o cümlədən bank sektoru, qiymətli kağızlar bazarı, eləcə də institusional sərmayəçilər, ipoteka

xidmətləri bazarı, lizinq və törəmə maliyyə alətləri inkişaf etdirilməlidir.

2.3. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə iqtisadi artımla maliyyə sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi

ÜDM-in real artım tempi 2013-cü ilin yanvar-iyun aylarında 5,0% təşkil edərək cari qiymətlərlə 27,2 milyard manat, adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 2936,3 manat (1870,2 ABŞ dolları) təşkil etmişdir.

Neft-qaz sektorunda yanvar-iyun aylarında ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 0,7% azalma olmuşdur ki, sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 45,7% (2012-ci ilin yanvar-iyun ayları: 50,7%) təşkil etmişdir. 2013-cü ilin ilk iki rübündə qeyri-neft sahələrinin inkişaf dinamikası bu sahəni real ifadə də 10,9% (2012-ci ilin yanvar-iyun ayları: 11,3%) artması ilə nəticələnmişdir ki, ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən tikinti sahəsi 35,5% (2012-ci ilin yanvar-iyun ayları 29,5%), kənd təsərrüfatı 4,9% (2012-ci ilin yanvar-iyun ayları: 10,4%), informasiya və rabitə sahəsi 7,5% (2012-ci ilin yanvar-iyun ayları: 17,9%), nəqliyyat sahəsi 3,8% (2012-ci ilin yanvar-iyun ayları: 2,2%), ticarət sahəsi 9,1% (2012-ci ilin yanvar-iyun ayları: 9,2%) artmışdır.

Ölkədə iqtisadiyyatın və sosial sahələrin inkişafına 2013-cü ilin ilk iki rübü ərzində bütün maliyyə mənbələri hesabına 7361,8 milyon manat və ya ötən ilin müvafiq dövründə olduğundan 22,8% çox investisiya əsas kapitala yönəldilmişdir. 2013-cü ilin yanvar-iyun ayları ərzində əsas kapitala yönəldilmiş ümumi investisiyaların 5111,2 milyon manatı (69,9%) qeyri-neft sektorunun, 2250,6 milyon manatı (30,6%-i) isə neft bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir ki, bu vəsaitində 74,9 %-i daxili investisiyalar, 25,1%-i isə xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

2013-cü ilin iyun ayının 1-i üçün 13,8 milyard manat təşkil edən kredit təşkilatlarının ayırdıqları kredit resurslarının həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 31,1% artmışdır.

2013-cü ilin 1 iyun tarixinə 5,9 milyard manat təşkil edən əhalinin banklardakı əmanətləri keçən ilin eyni dövrünə nəzərən 35,7% artmışdır (2012-ci ilin iyun ayının 1-nə əmanətlərin artımı 30,7% olmuşdur).

2013-cü ilin ilk iki rübündə əhaliyə 9409,1 milyon manatlıq geniş çeşidli istehlak malları satılmış, 2781,9 milyon manatlıq pullu xidmətlər göstərilmiş və beləliklə 2012-ci ilin ilk iki rübü ilə müqayisədə əmtəə dövriyyəsi 9,5%, pullu xidmətlərin həcmi isə 7,5% artmışdır. Ümumilikdə bu dövr ərzində ölkə sakinləri ticarət şəbəkəsində 4765,3 milyon manatlıq ərzaq məhsulları və 4302,3 milyon manatlıq qeyri-ərzaq məhsulları almış və bu göstəricilərin real həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə uyğun olaraq 0,4% və 21,2% artmışdır.

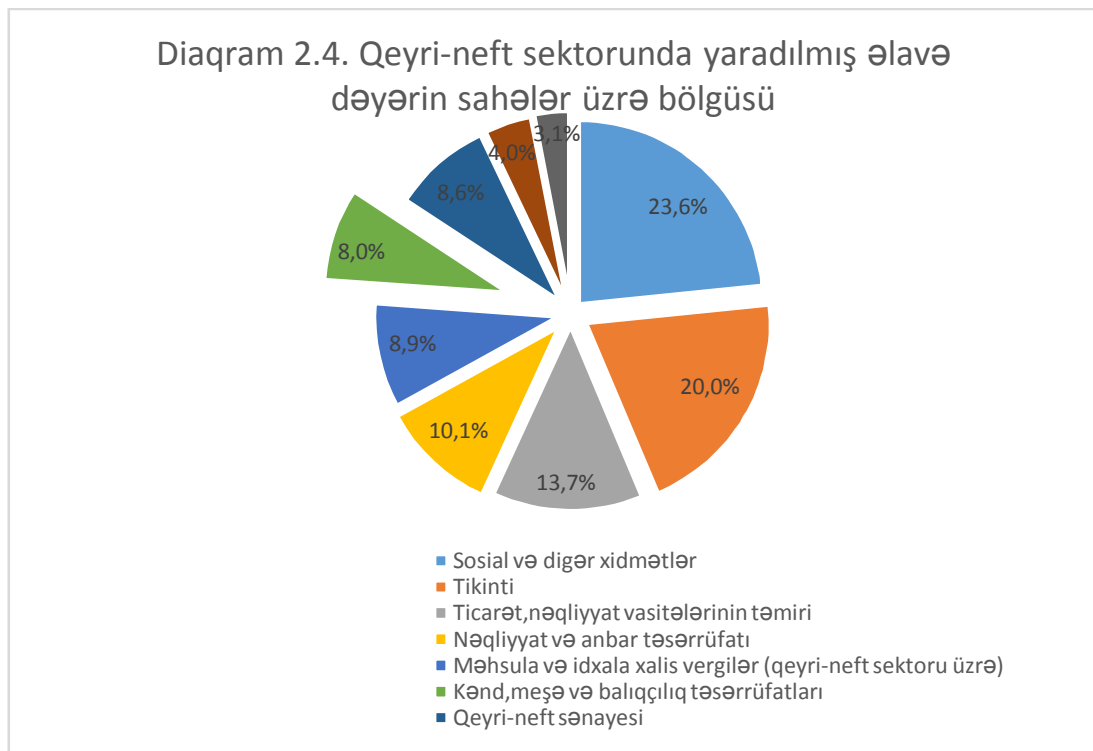
2013-cü ilin 1 iyun tarixinə ölkədə muzzla çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqları ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 408,8 manat təşkil etmiş, yəni 6,8% artmışdır. Beləliklə ötən ilin yanvar-iyun aylarında əhalinin adambaşına düşən gəlirləri 1708,8 manata çatmışdır, yəni 5,7% artmışdır.

2013-cü ilin ilk iki rübündə xarici ticarət dövriyyəsi 17,14 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, onun da 11,97 milyard ABŞ dolları ixraca, 5,17 milyard ABŞ dolları idxala yönəldilmiş və ümumilikdə 6,8 milyard ABŞ dolları həcmində müsbət ticarət saldosu yaranmışdır.

2013-cü ilin iyun ayı üçün Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən ərzaq məhsulları üzrə əvvəlki aya nəzərən 2,6% ucuzlaşma, xidmətlər üzrə 0,1% bahalaşma qeydə alınmış, qeyri-ərzaq məhsulları üzrə qiymət indeksi dəyişməmiş, nəticədə 2013-ci ilin ilk iki rübündə istehlak mallarının qiymətləri və xidmət tarifləri 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2.0% bahalaşmışdır (4;5).

2013-cü ilin yanvar-iyun aylarında 1 ABŞ dolları 0.7847 AZN təşkil etmişdir.

2013-cü ilin ilk iki rübü ərzində ölkənin qeyri-neft sektorunda 14779.2 milyon manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır ki, bunun da 57%-dən çoxu sosial və digər xidmətlər, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, ticarət, tikinti sahələrinin payına düşmüşdür.

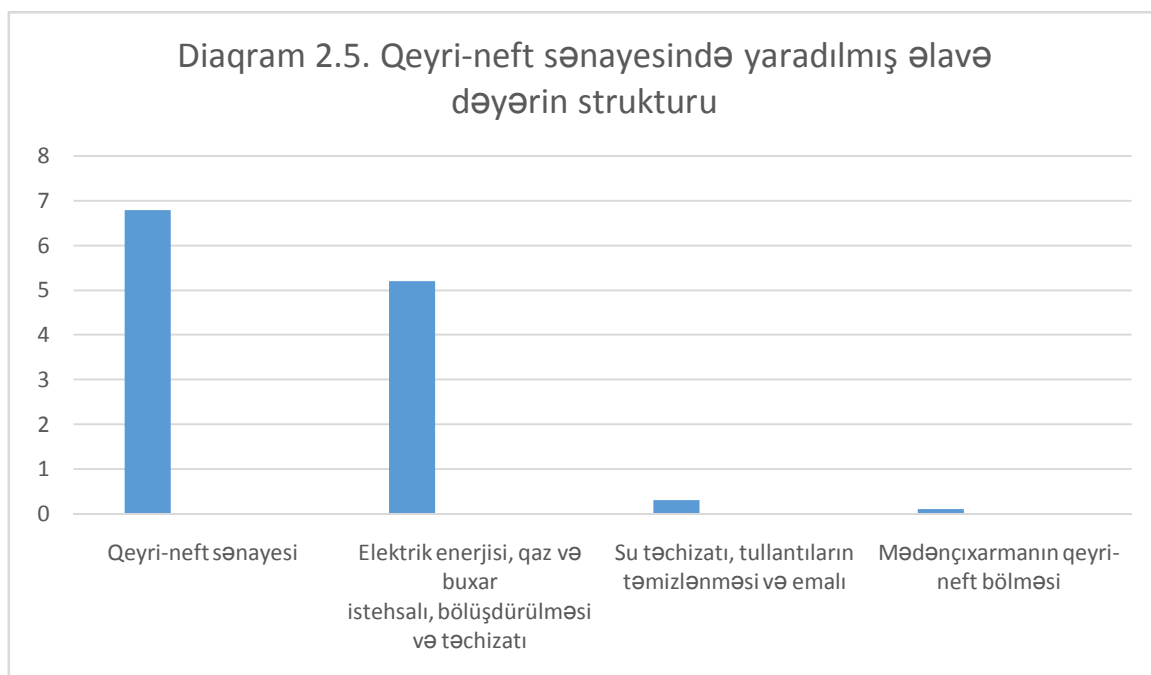
Mənbə: Azərbaycanın statistik məlumatları (2013)

2013-cü ilin ilk iki rübündə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyəri əvvəlki ilin uyğun dövrü ilə müqayisə etsək, onun 10,9% artdığını, qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisinin isə 5,0% artaraq 54,3% təşkil etdiyini görürük. 2013-cü ilin birinci rübündə ölkə iqtisadiyyatında yaradılan ÜDM-in 5% artımı tamamilə qeyri-neft sektorunun hesabına baş vermiş, qeyri-neft sektorunun ÜDM-in artımına 5,4% artırıcı təsirini neft sektoru 0,4% azaltmış və beləliklə də qeyri-neft ÜDM-in artımına ən böyük müsbət töhfəni tikinti sahəsi (5,9%) vermişdir.

Cari ilin ilk iki rübü ərzində qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin həcmi 1267,7 milyon manata çatmışdır ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2,2% artım deməkdir. Bu dövrdə yaradılmış ÜDM-də qeyri-neft sənayesinin xüsusi çəkisi 0,2% artmış 4,7%-ə yüksəlmiş, sənayedə yaradılan əlavə dəyərdə isə qeyri-neft sənayesinin payı 1,2% artmış və 9,6%-ə yüksəlmişdir.

Qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda mədənçixarma sənayesinin xüsusi çəkisi 1,4% və ya 17,7 milyon manat, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 54,3% və ya 687,8 milyon manat, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 41,5% və ya 525,9 milyon manat, su

təchizatı, tullantıların təmizlənməsinə xüsusi çəkisi isə 2,8% və ya 36,3 milyon manat təşkil edərək qeyri-neft sənayesində yaradılan əlavə dəyərin strukturunda emal sənayesinin xüsusi çəkisi 3,2% artmışdır.

Mənbə: Azərbaycanın statistik məlumatları (2013)

2013-cü ilin yanvar-iyun aylarında qeyri-neft sənayesində 5373,7 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir ki, bu ölkədə istehsal olunan bütün sənaye məhsullarının 20%-ni təşkil etmiş, ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə onun payı 2,9% artmışdır. Yanvar-iyun ayları ərzində qeyri-neft sənayesinin ümumi buraxılışında yaradılmış əlavə dəyərin xüsusi çəkisi 37,6% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sənayesində məhsul istehsalının 1,3%-i mədənçıxarma sənayesinin, 68,4%-i emal sənayesinin, 27,3%-i elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının, 3%-i isə su təchizatı tullantıların təmizlənməsinin payına düşür.

2013-cü ilin ilk iki rübü ərzində qeyri-neft sənayesi üzrə statistik məlumatlarını 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisə etdikdə məhsul buraxılışında emal sənayesinin xüsusi çəkisinin 0,6%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatının xüsusi çəkisi 0,3%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsinin xüsusi çəkisinin isə 0,1% artdığını görürük.

Cari ilin ilk iki rübü ərzində qeyri-neft sənayesinin məhsul istehsalı üzrə

statistik məlumatları əvvəlki ilin müvafiq məlumatları ilə müqayisə etdikdə qida məhsulları istehsalında (3,7%), tikinti materiallarının istehsalında (24,6%), metallurgiya sənayesində (21%), kimya sənayesində (6,5%), içki istehsalında (11,6%), maşın və avadanlıqların quraşdırılması və təmiri sahəsində (44,8%), kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalında (53,3%), elektrik avadanlıqları istehsalında (4,7%), poliqrafiya məhsulları istehsalında (66,2%), mebel istehsalında (12,1%), dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalında (41,0%) və s. artım olduğu aydın nəzərə çarpır.

2013-cü ilin yanvar-iyun aylarında 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əsas kapitalla yönəldilmiş bütün vəsaitin 4,2%-i kənd təsərrüfatına sərf edilmişdir ki, bitkiçilik məhsulları istehsalı 4,5%, heyvandarlıq məhsulları istehsalı 5,1%, kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu faktiki qiymətlərlə 4,9% artaraq 2123,0 milyon manat təşkil etmişdir.

2013-cü ildə 363,1 min hektar sahədə yazlıq bitkilər, həmçinin 71,8 min hektarda dənli və dənli paxlalı bitkilər, 65,3 min hektarda kartof, 77,2 min hektarda tərəvəz bitkiləri, 28,5 min hektarda ərzaq üçün bostan bitkiləri, 23,4 min hektarda pambıq, 9,3 min hektarda dən üçün günəbaxan, 5,5 min hektarda şəkər çuğunduru, 1,2 min hektarda tütün, 73,5 min hektarda çoxillik, 3,0 min hektarda isə birillik otlar əkilmişdir.

2013-cü ilin iyun ayının əvvəlinə qədər 1607,7 min ton taxıl, mövsümün əvvəlindən sahələrdən ötən ilin müvafiq dövrünə nisbətən 11,8% çox, yəni 274,9 min ton kartof, 343,0 min ton (8,8% çox) tərəvəz, 35,6 min ton (25,9% az) ərzaq üçün bostan məhsulu, 80,3 min ton (12,1% çox) meyvə və giləmeyvə toplanmış, 66,7 ton (23,5% çox) tütün yarpağı, çay plantasiyalarından 288,8 ton (4% çox) yaşıl çay yarpağı yığılmışdır.

2013-cü ilin birinci yarısında əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə ət istehsalı 3,2% artaraq 221,5 min ton, süd istehsalı 6,6% artaraq 913,0 min ton, yumurta istehsalı isə 14,2% artaraq 685,4 milyon ədəd təşkil etmişdir.

Fəsil 3. İqtisadi artımın investisiya-innovasiya modelinə keçidin maliyyə sisteminin inkişafının vacib şərti kimi

3.1. İqtisadi artımın investisiya təminatının gücləndirilməsi əsasında maliyyə sisteminin inkişafı

Müasir şəraitdə investisiyalar Azərbaycanda real iqtisadi sıçrayış şərtlərini təmin edən, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri, texnologiyaların ən son nailiyyətlərinin tətbiqi, istehsalatın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması şərtlərini təmin edən ən əhəmiyyətli vasitədir. Azərbaycanda investisiya resursları ölkədə səmərəli istifadə imkanlarından artıqdır və daxili iqtisadiyyat onu udmaq iqtidarında deyil, beləliklə kapital axını olduqca yaxşıdır - bu söylənilən fikirlə çətin razılaşmaq olar. Ancaq həqiqətdə isə faktlar əks tərəfi göstərir: iqtisadiyyat investisiya resursları olmadan zəifləyir, çünki investisiya təkcə əsas kapitalın istehsalı üçün deyil, eləcə də vacib yeni istehsalat sahələrinin inkişafı üçün qabaqcıl elmi-texniki nailiyyətlərin yaradılması və tətbiqi üçün vacibdir. Bu gün Azərbaycanda müxtəlif göstəricilərə görə investisiya və əsas kapital 2-3 dəfə minimal tələb olunandan azdır, onlara ehtiyac isə ümumi daxili məhsulun artım tempindən 1,5-2 dəfə yüksəkdir, bu isə əsas kapitalın əhəmiyyətli amortizasiyasına görədir. Buna görə də investisiya prosesinə bütün potensial investorların eləcə də minimal yığımları olanları da cəlb etmək vacibdir. Bu məsələnin həllində vacib rol müasir yüksək effektivli maliyyə sisteminin payına düşür. Müasir şəraitdə bütün dünya borc kapitalı müxtəlif maliyyə alətləri və onlar vasitəsilə maliyyə bazarlarına cəlb edilən vəsaitlərlə işləyir. Bu sənayenin gücünün və dayanıqlı iqtisadi artımın əsas səbəblərindən biridir. Buna görə də iqtisadi innovasiyada inkişaf etmiş və təmərküzləşmiş real və stabil maliyyə bazarının yaradılması bu günkü gün vacib məsələlərdəndir. İstənilən investisiyalar onların tətbiq olunduğu konkret formadan asılı olmayaraq iqtisadi artımın əsas faktoru olurlar, bir şərtlə ki, iqtisadiyyatın real sektoru və maliyyə sistemi sıx qarşılıqlı fəaliyyət göstərirlər, nə zaman ki, yığım spekulyativ, qısamüddətli maliyyə axınları tədricən uzunmüddətli istehsal investisiyalarına çevrilir. Belə qarşılıqlı əlaqə maliyyə-sənaye maraqlarının ilkin uyğunluğu ilə daha da artır: dövlətin dəqiq rolunu müəyyənləşdirməklə, daxili və

xarici investisiyaların yeni texnologiyalarla tətbiqi; özəl sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və investisiya sferasında yığımların xüsusi həcmnin artırılması.İstehsal sektoruna investisiya axını maliyyə bazarında institutların inkişaf səviyyəsindən,kapitalın sektorlararası və regionlararası sərbəst hərəkətini təmin etməklə daxili və xarici azad pul ehtiyatlarının yığımları və iqtisadiyyatın real sektoruna uyğun formalaşdırılmasından asılıdır.Maliyyə sistemi böyük, onun alətləri çətin və çeşidli olduqca effektivliyin,gəlirliyin,investisiya yatırımlarının riskinin analizi daha çox əhəmiyyət kəsb edir.İqtisadi artıma yönəlmiş maliyyə sisteminin yaradılması çətin nəzəri,metodoloji və praktiki problemləri əhatə edir ki,onların həlli milli iqtisadiyyatda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Bu hər şeydən əvvəl maliyyə sektorunun istehsal fəaliyyətinə nəzəri cəhətdən yanaşmağa imkan verən maliyyə və real sektorlar arasında münasibətlərin hərtərəfli öyrənilməsi üçün ehtiyacı özünə daxil edir.Onun əsas ideyası-maliyyə sisteminin, maliyyə bazarlarının, maliyyə institutlarının iqtisadi artıma,ümumilikdə iqtisadi inkişafa təsirin artmasıdır.

Maliyyə sisteminin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının araşdırılmasının aktuallığı ,nəzəri və praktiki əhəmiyyəti,iqtisadiyyatın real sektorunun ona təsiri və onun real sektorun inkişaf perspektivinə və dinamikasına əks təsiri belə qarşılıqlı təsirin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi aşağıdakı hallarla təyin olunur:

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatın bərpası prosesində mövcud olan mənfi halların aradan qaldırılması üçün ehtiyac və onun əsaslı şəkildə modernləşdirilməsinin davam etdirilməsi;

Real iqtisadi sektorların investisiya və alternativ kapital mənbələrinin axtarışına əhəmiyyətli ehtiyac;

Azərbaycan maliyyə sisteminin növbəti inkişafı və yeni federal qanunların,normativ aktların qüvvəyə minməsi,hənsilər maliyyə bazarlarında əməliyyatların yerinə yetirilmə mexanizmini dəyişdirir;

İnvestisiyaların cəlb edilməsi üçün maliyyə sistemində qabaqcıl yerli və xarici buraxılış təcrübəsinin analiz edilməsinə ehtiyac;

Potensial emitentlərin formalaşdırılması və qiymətli kağızların emissiyası prosesinin analizinin vacibliyi;

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir çox sahibarlıq subyektləri qarşısında dayanan maliyyə bazarının və onun alətlərinin maliyyə, idarəetmə, təşkilati məsələlərinin həll edilməsi imkanlarının tam qiymətləndirilməməsi;

Mütəxəssislərin, professional iştirakçıların, edarəedici orqanların maliyyə sisteminin inkişaf probleminə diqqətlərinin cəlb edilməsi;

Dünya iqtisadiyyatında investisiya resurslarının asinxron və assimetrik istifadə edilməsi, ayrı-ayrı ölkələr arasında investisiya sferasında rəqabətli və bu əsasda hərbi-strateji, geopolitik, sosial-iqtisadi maraqlarının həyata keçirilməsi.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən halları əsas götürərək, bizim məqsədimiz iqtisadi sistemin bazar şəraitində investisiya prosesinin həyata keçirilməsi zamanı maliyyə və real iqtisadi sektorların qarşılıqlı əlaqə mexanizminin hərtərəfli öyrənilməsi oldu. Təbii ki, bu şəkildə formalaşmış araşdırma məqsədi qlobal xarakter daşıyır, ona görə də konkret məsələlər şəklində öyrənilməlidir. Onun həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı əsas məsələlərin həlli vacibdir: iqtisadi sistemdə investisiyanın yeri və rolu; bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya resurslarının formalaşdırılması, hərəkəti və baza iqtisadi proseslərin – istehlak, yığım və investisiyanın qarşılıqlı əlaqəsi; iqtisadi sistemlərin fəaliyyəti kontekstində kapitalın yığımı, investisiya və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsinin araşdırılmasına nəzəri mövqe və yanaşmaları formalaşdırmaq; kapitalın qiymətli kağızlar şəklində yığımının xüsusiyyətlərini aşkar etmək; onların iqtisadi tərkibini və uyğunsuzluğunu spesifik investisiya məhsulu kimi aşkara çıxarmaq; maliyyə sisteminin fəaliyyətinin nəzəri aspektlərini investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmi kimi baxmaq; iqtisadiyyatın real və maliyyə sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birindən asılılığın nəzəri müddəalarını əsaslandırmaq; xaricdə maliyyə sistemlərinin inkişafında yeni tendensiyaları aşkara çıxarmaq və onları Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər və bu proseslərdə maliyyə sektorunun rolunu müqayisə etmək; maliyyə sisteminin milli modelinin xüsusiyyətlərini və formalaşması problemlərini araşdırmaq, onun gələcək perspektivləri, mükəmməlləşdirmə istiqamətləri və investisiya prosesində güclənmə yollarını müəyyənləşdirmək; Azərbaycanda daxili investisiya potensialından

səmərəli istifadəni əngəlləyən əsas problemləri müəyyən etmək,daxili müəssisələr tərəfindən maliyyə sistemində investisiyaların cəlb edilməsi təcrübəsini ümumiləşdirmək,dünya maliyyə arxitekturasına,xüsusən də Azərbaycan iqtisadiyyatına Beynəlxalq integrasiya və qloballaşma proseslərinin təsirinin müsbət və mənfi cəhətlərini müəyyən etmək;dünya maliyyə bazarında investisiya resurslarının cəlb olunması metodlarında və əhatə dairəsində dəyişiklikləri araşdırmaq;davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün regionlarda səmərəli maliyyə sistemlərinin yaradılması istiqamətində konseptual nəzəri təkliflər hazırlamaq.

İqtisadiyyatın maliyyələşməsində maliyyə sektorunun rolunun vacibliyi və bu günkü gün üçün də inkişaf tendensiyasına malik olması barədə mülahizələri inkişaf etdirmək üçün biz maliyyə sisteminin baza alətlərinə müraciət etdik,hansılar korporasiyalar tərəfindən investisiyaların cəlb olunması üçün istifadə edilir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə müasir korporasiyaların maliyyələşməsində qiymətli kağızlar bazarının artan rolunun əsaslandırılması və müəyyənləşdirilməsi üçün təbii yolla analoji proseslərin xüsusi tarixi şəraitdə Azərbaycan Respublikasında təhlilini tələb edir.

Azərbaycan milli sənayesinə investisiya yatıran xarici investorlar texnika və texnologiyalar istehsal edən sənaye sahələrini bir sıra metodlarla inkişaf etdirmək təcrübəsindən istifadə edirlər. Azərbaycan, onun milli firma və şirkətləri belə bir təcrübədən nümunə götürərək texnika və texnologiyaların ölkəyə gətirilməsində beynəlxalq investisiya siyasətindən bacarıqla istifadə etməli, birbaşa investisiya əlaqələrində diqqətli olmalıdırlar. Xammal və enerji daşıyıcıları, xüsusən neft-qaz sektorunun inkişafı üzrə Azərbaycanın bu siyasətini aydın görmək olur. 2003-2013-cü illərdə neft sektorunun 12.5 dəfə, qeyri-neft sektorunun 5.5 dəfə artması ÜDM-in 9.5 dəfə artmasına səbəb olmuşdur. Əgər 2005-ci ilə qədər ÜDM-in strukturunda neft sektorunun xüsusi çəkisi 34-43% ətrafında olmuşdursa, son on ildə bu rəqəm 49-63% arasında dəyişmişdir. Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatında enerjixüsusən də neft-qaz sektoru daha önəmli yer tutur və bu sektora xaricilərin birbaşa investisiya yatırımları müntəzəm artır. Heç də təsadüfi deyil ki, ölkəmizin enerji, əsasən də neft-qaz resursları və onların dünya bazarında başlanğıc

üstünlüyünü formalaşdırmışdır. Azərbaycanın xammallar üzrə üstünlüyə malik olması təkcə bu xammalın özünün ucuz qiymətə deyil, bu xammallar əsasında digər məhsulların istehsalında enerji xərclərinin aşağı olması nəticəsində istehsaldan alınan son məhsullar da daha ucuz qiymətə satıla bilər. Dünya iqtisadiyyatında enerji daşıyıcılarına və xammala tələbat daima artır. Sözsüz bu həmin sərvətlərə malik olan ölkələrin böyük üstünlüyüdür (19,s.75). Neft enerji daşıyıcı və xammal kimi iqtisadiyyatın bir çox sahələri üçün enerji mənbəyi olmaqla bərabər, eyni zamanda onları materiallar ilə də təchiz edir. Beləliklə, ölkəmizin malik olduğu belə təbii potensiallardan qeyri-neft sektorunda səmərəli istifadə edilməsi digər ölkələrlə müqayisə edildikdə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatına ilkin üstünlüyünü şərtləndirir. Son on ildə Azərbaycanda ÜDM-in 8 dəfə artması özlüyündə qeyri-neft sektorunun 5 dəfə, neft sektorunun isə 11 dəfə artması ilə nəticələnmişdir (11).

Azərbaycan iqtisadiyyatında neftlə bağlı enerji daşıyıcıları sektorunun belə əhəmiyyətli inkişafı həmin sektora birbaşa xarici investisiyaların daha çox və sürətli tətbiqi ilə bağlıdır. 2003-ü ildən 2013-cü ilədək ölkəmizdə neft layihələrinə yatırılan investisiyaların həcmi bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında yatırılan bütün investiyaların 60%-nə yaxınını təşkil edir ki, bu da 30.5 milyard dollardan çoxdur. Ölkənin neft sektoruna yatırılan investisiyalar özünü tədricən doğruldu. Buna görə də qeyri-neft sektorunu, xüsusən iqtisadiyyatın emal, hazır məhsullar istehsalı və xidmət sahəsinə də yatırılan xarici investisiyaların miqdarı ildən-ilə artmaqdadır. Bu səbəbdən dünyanın aparıcı maliyyə təşkilatları: Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, İslam Bankı, Beynəlxalq Əməkdaşlıq üzrə Yaponiya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı Azərbaycana böyük həcmdə investisiya formasında kreditlər ayırmışlar. 2010-2013-cü illərdə Azərbaycana 15.0 milyard dollar məbləğində investisiya formasında kredit verilmişdir.

Cədvəl 3.1. Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan ümumi investisiyalar

	2000	2005	2010	2012	2013
Cəmi	1441,4	7118,5	17591,4	25777,3	
Daxili investisiyalar	514,4	2225,3	9107,0	15463,3	21974,2
Xarici investisiyalar	927,0	4893,2	8247,8	10314,0	10540,9
O cümlədən:					
Beynəlxalq kreditlər	262,9	698,4	3405,9	3135,5	2655,8
Neft sənayesinə birbaşa investisiyalar	546,1	3799,9	2955,3	4287,8	4935,2
Birgə və xarici investisiyalı müəssisələrə	117,0	230,5	659,6	1094,5	1041,0
Neft bonusu	-	1,0	2,0	2,0	
Digər investisiyalar	-	163,4	1225	1778,0	

Mənbə: Azərbaycanın Statistik göstəriciləri (2013)

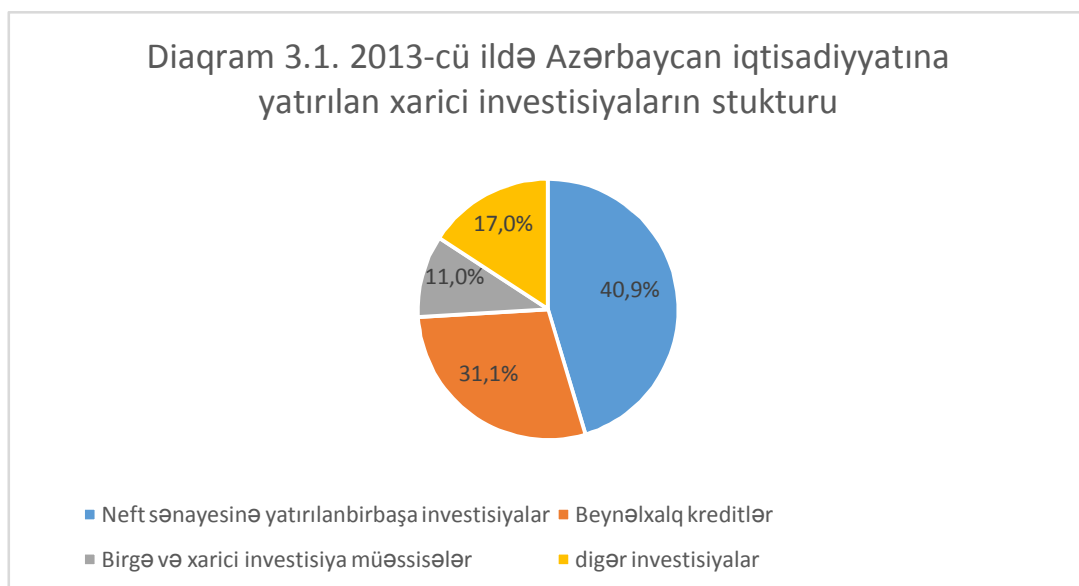
Yuxarıdakı cədvəldən görünür ki, 2000-2013-cü illər ərzində ölkəmizin iqtisadiyyatına yatırılan ümumi investisiyaların məbləğinin artması fonunda daxili investisiyalar da sürətlə artmışdır (5).

Son illərdə Azərbaycanda milli investorların yatırıqları investisiyaların həcmnin sürətlə artması nəticəsində artım sürəti daxili investisiyaların xeyrinə 5,6% təşkil etmişdir. Ölkəmizə cəlb edilən xarici investisiya yatırımlarının strukturuna diqqət yetirdikdə və həmin strukturun kəmiyyət müəyyənliyinin araşdırılması

nəticəsində görürük ki, ölkənin iqtisadiyyatına cəlb edilən birbaşa investisiya qoyuluşları da sürətlə artmaqdadır. Belə ki, 2000-2005-ci illərdə beynəlxalq kreditlər 2,7 dəfə (261,9 milyon dollardan 698,4 milyon dollara), 2005-2010-cı illərdə 4.8 dəfə

(698,4 milyon dollardan 3405,9 milyon dollara), 2010-2012-ci illərdə isə enmə (3405,9 milyon dollardan 3135,5 milyon dollara) baş vermişdir. Həmin illərdə birbaşa investisiya qoyuluşları daha sürətlə artıb azalmışdır, yəni 2000-2005-ci illərdə artım sürəti 6,9 dəfə (546,1 milyon dollardan 3799,9 milyon dollara), 2005-2010-cı illərdə isə 13% enmə (3799,9 milyon dollardan 2955,3 milyon dollara), 2010-2012-ci illərdə isə artaraq (2955,3 milyon dollardan 4287,8 milyon dollara) yüksəlmişdir.

Statistik məlumatlardan aydın görünür ki, son illərdə ölkəmizin iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların tərkibində beynəlxalq kreditlərin həcmi artmış, birbaşa investisiyaların həcmi isə azalmışdır. Əlbəttə bu birbaşa investisiyalara tələbatın aşağı düşməsi ilə əlaqəli deyildir və Azərbaycan iqtisadiyyatına, xüsusən neft sektoruna yatırılmış uzunmüddətli birbaşa investisiyaların tədricən həm istismarı proseslərinin, həm də milli iqtisadiyyatın digər sahələrindəki proseslərin beynəlxalq kreditlərlə təminatına tələbatın artması nəzərə alınmalıdır.

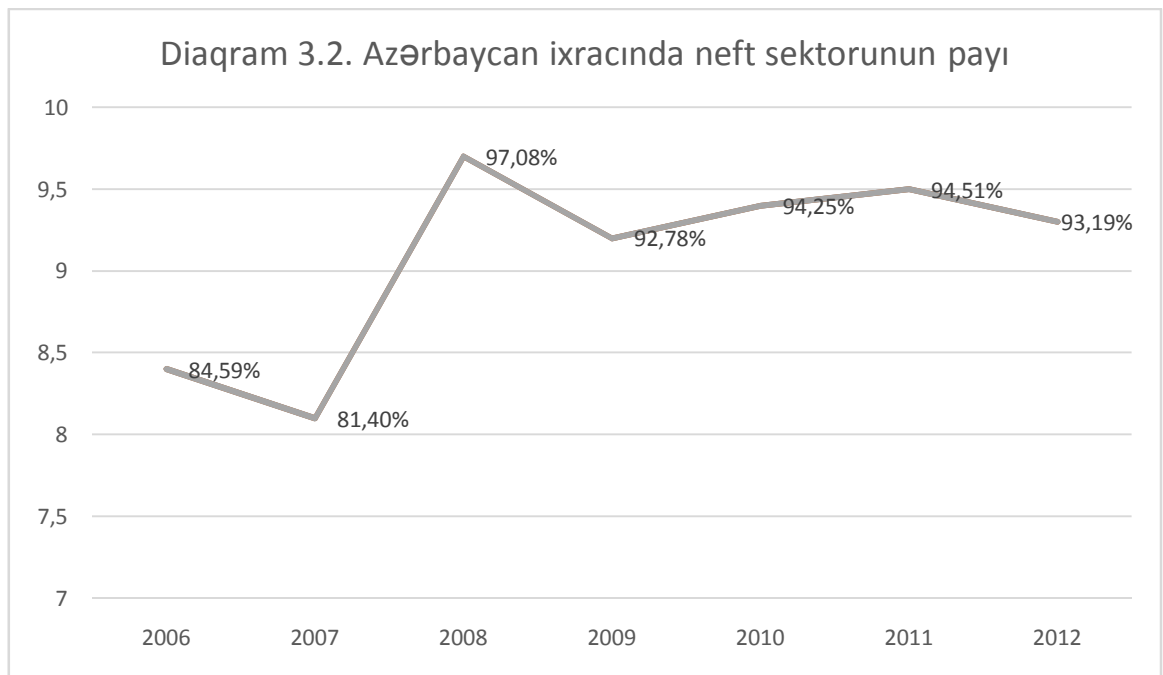
Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2013)

Azərbaycan hökuməti tədricən neft-qaz sektoruna nisbətən qeyri-neft

sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün birbaşa xarici investisiyaları milli iqtisadiyyatın bu sektoruna istiqamətləndirməyi prioritet vəzifə kimi qarşıya qoyur. Neft sektorunun milli iqtisadiyyatda böyük xüsusi çəkiyə malik olması mütləq bir proses deyil, buna görə də həmin sahənin ilkin üstünlüklərindən hərtərəfli faydalanaraq yəni, Azərbaycanın neft sektorundan əldə etdiyi gəlirlərlə milli iqtisadiyyatın digər sahələrini inkişaf etdirməlidir.

Neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə dünya ölkələrinin təcrübəsindən faydalanmaq lazımdır. Gəlirlərin səmərəsiz xərclənməsinin qarşısını almaqla ilk növbədə həmin vəsaitlərin xüsusi bir fond ətrafında cəmləşdirilməsi zərurəti xammal və enerji daşıyıcıları ixrac edən ölkələrin təcrübəsində özünü göstərir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı ilə 1999-cu ilin dekabrında Dövlət Neft Fondunun yaradılması zamanı dünya təcrübəsi və beynəlxalq təşkilatların tövsiyələri nəzərə alınmışdır. Neft gəlirlərindən istifadə edərək ölkənin qeyri-neft sektorunun gələcək inkişafını təmin etmək, eyni zamanda gələcək nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsi fondun yaradılmasının əsas məqsədləridir.

Qrafikdən aydın görünür ki, ölkənin ixracında neft sektorunun xüsusi çəkisi olduqca böyükdür. 2008-ci ildə bu göstərici 97,08%-ə bərabər olsa da, növbəti illərdə, yəni 2009-2013-cü illərdə enmə müşahidə olunmaqdadır ki, bu da onun dəyişən dinamikaya malik olduğunu göstərir. Bu meyl eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun daha sürətlə inkişafından xəbər verə bilər.

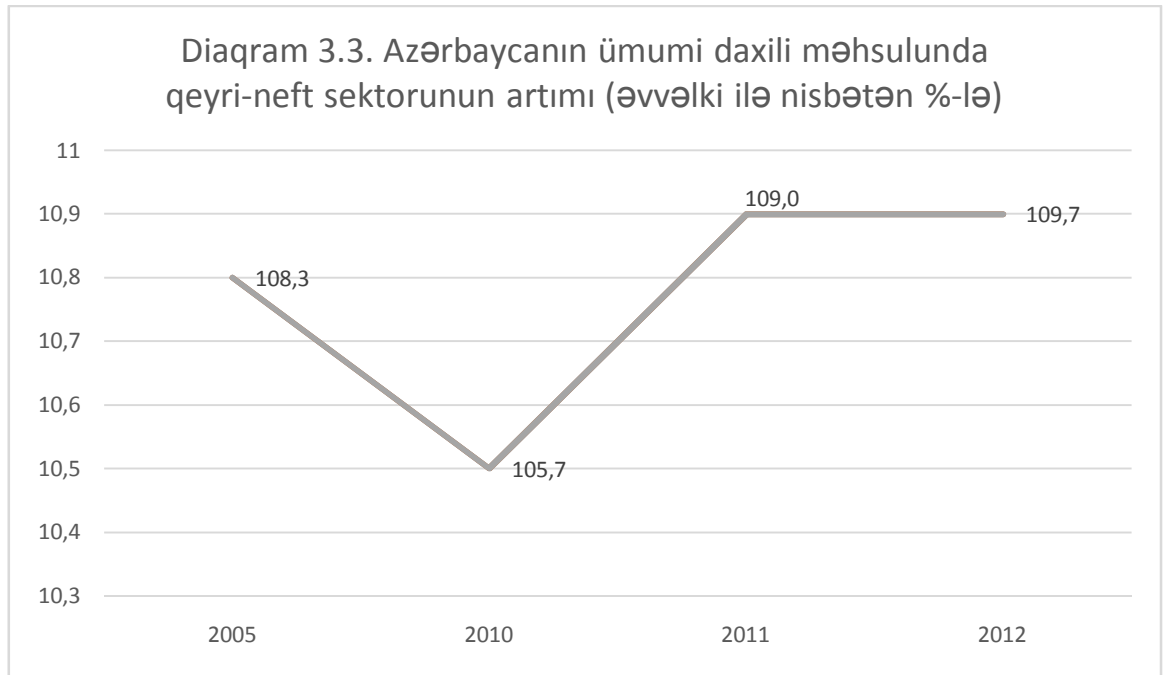
Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2013)

Dünyanın bir çox xammal ixracatçısı olan ölkələrin təcrübəsinə nəzər yetirsək

görərik ki, xammal və enerji daşıyıcılarının ixracından götürülən gəlirlərin ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun gələcək inkişafı üçün bir tərəfdən ehtiyat və sabitləşdirmə, digər tərəfdən gələcək nəsillər fondu deyilən yığım ehtiyatları formalaşdırılmışdır. Belə yığım ilə vəsaitləri müvəqqəti akumliasiya etməkdə məqsəd uzunmüddətli və böyük həcmdə investisiya qoyuluşu tələb edən aqrar sektorun və bu sektora sıx bağlı olan sənayenin, maşın və avadanlıqlar istehsal edən və aqrar sektorun məhsullarını emal edən sahələrin əsaslı yeniləşdirilməsi istiqamətində sərf etməkdir. Əlbəttə dövlət vəsaitlərdən istifadə etməklə təbiətin qorunması, insan kapitalının formalaşması üçün təhsilin və elmin inkişafı, innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması qeyri-neft sektorunun inkişafında ölkədə ekoloji tarazlığın qorunması məqsədi ilə ön sırada dayanır.

2004-cü ildə Azərbaycanda “neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” qəbul edildi ki, bunun da əsas məqsədi qeyri-neft sektorunun inkişafına ayrılan vəsaitlərə nəzarət edilməsi olmuşdur. 2005-2025-ci illərdə 16 ölkədə neft gəlirlərini idarə olunması üçün həmin strategiya qəbul

edilmişdir.

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri (2013)

Qrafikə nəzər yetirsək görürük ki, 2005-2010-cı illərdə ÜDM-in qeyri-neft

sektorunun dinamikası aşağı düşməyə meyllidirsə, sonrakı illərdə tədricən artma başlamış, 2012-ci ildən etibarən həmin artım az miqdarda olsa da, müsbət meyl kimi özünü göstərməkdədir. Burada əsas məqsəd neft gəlirlərini qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirməklə yanaşı, qeyri-neft sektorunun özünə potensial imkanlarını aşkara çıxarib makroiqtisadi inkişafın sabitliyinin qorunmasını həmin sektorun təsirin gücləndirməkdir. Deməli, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun sabit və eyni zamanda sürətli inkişaf strategiyası gələcəkdə daha güclü və rəqabət qabiliyyətli sektora çevriləcəkdir. Əvvəlki illərdə olduğu kimi ötən ildə də dövlət investisiyaları ölkədə investisiya aktivliyində mühüm rol oynamış və 2015-ci ilin 11 ayında onların ümumi həcmi 14,4 milyard manat təşkil etmişdir. Qeyd edilən dövrdə ev təsərrüfatlarının istehlak xərclərinə gəlirlərin artımı təsir göstərmişdir. Beləliklə 2015-ci ilin 11 ayı ərzində əhalinin nominal pul gəlirləri 5,7%, orta aylıq əmək haqqı isə 4,6% artmışdır (1).

3.2 . İnnovativ sahələrə investisiyaların stimullaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübədə maliyyə sisteminin inkişafında istifadə yolları

Müasir dünyada istehsal amilləri əsasında inkişafın ölkənin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün yetərli olmaması barədə düşüncələr heçdə əsassız deyildir. Dünyada baş vermiş qlobal iqtisadi böhran ekoloji problemlərin kəskinləşməsi və dünyanın neft-qaz ehtiyatlarının sürətlə tükənməsi barədə proqnozlar enerji mənbəti kimi neft və qazın əvəzedicilərinin axtarışı, enerji istehsalı və istehlakı texnologiyalarının tamamilə yeni əsaslarla qurulması istiqamətində elmi-tədqiqatı daha da sürətləndirmişdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkəmizin gələcək inkişaf mənbəyi neft və qaz sənayesi ilə bərabər, yüksək məhsuldarlığı təmin edə biləcək və yeni texnologiyalar əsasında yaradılacaq qeyri-neft sektoru sahələri olmalıdır.

İqtisadi model inkişaf etmiş ölkələrdə fərqli strategiyalar əsasında qurulmuşdur. Belə ki, İsrail iri istehsalat sahələrini təşkil etmədən müxtəlif sahələrdə intellektual mülkiyyətin yaradılması ilə, Finlandiya bir sahədə (mobil telefonların istehsalı) ixtisaslaşmaqla, Yaponiya isə iri həcmli daxili bazarların imkanlarından tam istifadə edərək müxtəlif sahələrdə həm özünün, həm də başqa ölkələrdən alınmış yeni ideyaların kommersiyalaşmasının təşkili əsasında olan inkişaf yolunu seçmişdir.

ABŞ ölkədə xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin yenilikçi fəaliyyətinin dəstəklənməsində yaxından iştirak edir. Yeni məhsulların və texnologiyaların dəstəklənməsi üçün SBİR (Small Business İnnovation Research-Kiçik Biznes İnnovasiya Tədqiqatları) STRR (Small Business Technology Transfer-Kiçik Biznes Texnologiyaların Ötürülməsi) adlı dövlət proqramları fəaliyyət göstərir. ABŞ-ın kiçik biznes üzrə dövlət agentliyi tərəfindən idarə olunan hər iki proqramın qrantlar şəklində bölüşdürülən ümumi həcmi 2 milyard dollara yaxındır. Bu agentlik 11 federal orqanın ETSKİ maliyyələşməsinə, yeni məhsulların alınmasına yönələn vəsaitlərini idarə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-da özəl sektorun təşəbbüskarlığı dövlət dəstəyi ilə bərabər yüksək texnologiyalı iqtisadiyyatın qurulması və inkişafında vacib rol

oynayır. Yenilikçi müəssisənin nizamnamə fondunda öz vəsaitləri ilə iştirak edən şəxslər-“biznes-mələklər” yeniliyin ikinci mərhələsində, müəllifin şəxsi vəsaitlərinin qurtardığı və yeniliyin vençur fondu üçün hələ maraqlı olmaması anında cəlb olunur və 50 min-1 milyon intervalında maliyyə yatırımları ilə prosesə qoşulurlar. Yenilikçi müəssisələrin idarə edilməsində təcrübəsi olan keçmiş sahibkarlar adətən biznes-mələkləri rolunda çıxış edirlər. Yenilikçi müəssisənin təsisçiləri kimi biznes-mələklər yalnız maliyyələşmədə deyil, həm də idarəetmə səmərəli iştirak edərək müəssisəyə rəhbərlik edirlər (88).

Son zamanlar ABŞ-da yeni bir meyl yaranmağa başlayıb. Belə ki, passiv biznes-mələklərin (müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək istəməyən, amma maliyyə vəsaitlərini borc verməyə hazır olan sahibkarlar) vəsaitlərini cəlb etmək istəyən biznes-mələklər xüsusi şəbəkələrdə birləşirlər.

Vençur dövrü yeniliklərin maliyyələşdirilməsinin növbəti fazasıdır. Kiçik biznesin maliyyələşdirilməsi barədə aktın qəbul olunduğu 1958-ci ildə ABŞ-da ilk vençur şirkəti yaradılmış, 1973-cü ildə isə vençur kapitalının assosiasiyası yaradılmışdır. Bu təşkilatın başlıca vəzifəsi vençur şirkətlərinin maraqlarını təmsil etməklə bərabər fondun fəaliyyətinin korporativ standartlarının hazırlanmasıdır. Vençur fondlarının səlahiyyətlərinə aid edilir:

- yüksək texnologiyalar bazarında perspektivli müəssisələrin axtarışı;
- belə müəssisələrin inkişafının təmin edilməsi;
- onların nizamnamə fondlarında iştirakı.

Vençur fondu həmin müəssisələrin səhmlərindəki payının mənfəətlə satmaq imkanını yuxarıda qeyd edilən vəzifələrin icrası uğurlu olduğu halda qazanır (95).

Avropada tədqiqat infrastrukturunun inkişafında aşağıdakı bir neçə meyli qeyd etmək olar (52,s.127-137):

1.Tədqiqat infrastrukturunu zaman keçdikcə qeyri-maddi xarakter alır: tədqiqatların qloballaşması və müxtəlif ölkələrin alimlərinin birgə fəaliyyət göstərməsi zərurəti inkişaf etmiş informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrinin mövcudluğunu tələb edir;

2.Elmin maliyyələşdirilməsi mexanizmində dövlətin rolu azalır, özəl sektorun

pay isə artır: elm və yeni texnologiyaların inkişafına yönəldilən investisiyaların daha dəqiq qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranır;

3. Tədqiqatlar elmlərarası, bir neçə elm sahələrinin birgə tətbiqinə istiqamətlənir.

Bu meyllər də öz növbəsində tədqiqat infrastrukturunun yaradılmasında bir sıra təşkilati-iqtisadi problemlərin həllini qarşıya qoyur ki, bunlara da aşağıdakı daxildir:

- tədqiqatların fraqmentar xarakterinin dəişdirilməsi, sistemliliyin təmin edilməsi;

- tədqiqat proseslərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi;

- tədqiqat proseslərinə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, bu xidmətlərdən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi;

- tədqiqat məsrəflərinin idarə edilməsi və s.

Fransadakı texnoparkların və “rəqabət qabiliyyətlik qurşaqları”nın yaradılması təcrübəsi əsasında tədqiqat infrastrukturunun maliyyələşdirilməsi və inkişaf modeli qurulur. “Rəqabət qabiliyyətlik qurşağı”nı bir ərazidə yerləşən və əlaqəli fəaliyyət göstərən istehsal, təhsil və tədqiqat müəssisələri formalaşdırır.

Belə “qurşaqların” maliyyələşdirilməsi Fransada müxtəlif üsullarla həyata

keçirilir: vegi yükünün və sosial ehtiyaclara məcburi ödənişlərin azaldılması; müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən kreditlərin verilməsi; yerli büdcələrin rotasiyaları və s. Fransada “qurşaqlar” üçün tətbiq edilən fiskal güzəştlər aşağıdakılardır:

- fəaliyyətin ilk üç ilində mənfəət vergisindən azad edilmə;

- sonrakı iki ildə ödənilməli olan mənfəət vergisinin 50%-nin bağışlanması;

- bəzi hallarda əmlak vergisindən azad etmə və s.

Fransada bu güzəştlərin illik ümumi miqdarını hökumət 100 min avro çərçivəsində məhdudlaşdırmışdır. “Rəqabət qabiliyyətlik qurşaqların”da həyata keçirilən layihələr dörd növə ayrılır:

- fundamental tədqiqatlar-Elm üzrə Milli agentlik tərəfindən idarə olunur;

- sənayenin inkişafı layihələri-ayrı ayrı nazirliklərin payları ilə yaranan

fondlardan maliyyələşdirilir;

- kiçik və orta biznesin fərdi yenilikçi layihələri-kiçik və orta müəssisələrin dəstəklənməsi agentliyi;

- iri sənaye layihələri (bütçəsi 10 milyon avrodan çox olan)-Sənaye İnnovasiyaları agentliyi tərəfindən koordinasiya edilir.

Fundamental elmlərin tətbiqi tədqiqatların dəstəklənməsinə xüsusi diqqət yetirən Fransa dövləti universitetlərdən və elmi-tədqiqat laboratoriyalarından cəlb edilmiş peşəkar mütəxəssislərin Tədqiqat birliyinin yaradılmasını təmin edir. Universitetlərin nəzdində fəaliyyət göstərən tədqiqat laboratoriyaları dövlət büdcəsindən dotasiyalar alır. Nümunə olaraq Parisdə yerləşən Paris 1 Panteon Sorbonna universiteti 200 milyon avroluq büdcəyə malikdir ki, bu büdcənin 7 milyonu məhz özəl sektorun sifarişləri əsasında formalaşır. Aparılan tədqiqatların real aktuallığının və biznesin elmi bliklərə tələbatının artmasına təsir göstərən amillər içərisində Fransa universitetlərinin özəl şirkətlərlə əlaqələrini genişləndirərək tədqiqat müqavilələrinin sayını və məbləğini artırılması istiqamətini qeyd edə bilərik (52,s.127-129).

Dövlət universitetlərinin və istehsal müəssisələrinin fundamental biliklərə tələbatını artırmaq üçün institutsioanl mühiti formalaşdırmağa çalışır, özəl şirkətlər

və universitetlərlə fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsində birgə iştiraka üstünlük verən Fransa hökuməti fundamental elmin əsas maliyyələşdiricisi kimi qalmaqdadır. Bu istiqamətdə aparılan tədirlər nəticəsində yuxarıda qeyd etdiyimiz “rəqabət qabiliyyətlik qurşaqları” yaranır, təhsil-istehsal, təhsil-elm klasterləri formalaşır, ali məkləblərlə tədqiqat institutlarının birləşməsi baş verir.

Yüksək texnologiyalı iqtisadiyyatın qurulmasında özəl sektorun unviersitetlərinin və elmi-tədqiqat institutlarının apardığı tədqiqatlara tələbatı və bu layihələrdə iştirak etmək qabiliyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Avropa ölkələrində yenilikçilik mühitinin formalaşmasında dövlət iqtisadi siyasətinin aşağıdakı əsas istiqamətlərini qeyd etmək olar:

- yüksək texnologiyalara əsaslanan layihələrin maliyyələşdirilməsində

iştirak;

- antiinhisar siyasəti və rəqabətin dəstəklənməsi;

- dünya iqtisadiyyatına integrasiya;

- fundamental və tətbiqi elm sahələrinin inkişaf etdirilməsi, biliyin əsas iqtisadi resursa çevrilməsi ilə həm özəl, həm də dövlət təşkilatlarının biliklərə tələbatının artırılması.

Çin iqtisadiyyatı dünyanın böyük sürətlə inkişaf edən və ən çox investisiya qoyulan ölkələrdən biri olduğunu qeyd etmək lazımdır. İndi isə bu ölkənin vergi sistemini nəzərdən keçirək. Belə ki, Çində fəaliyyət göstərən xarici investisiya və müəssisələr aşağıdakı vergilərə cəlb olunurlar:

- təsərrüfat fəaliyyətinə vergi-vergiyə cəlb olunan xidmətlərin göstərilməsi, qeyri-maddi aktivlərin təqdim edilməsi və daşınmaz əmlakın satışı zamanı tətbiq olunur;

- biznes vergisi-mal dövriyyəsi əsasında hesablanır və hesabat dövrü təqvim ayıdır.

Vergi dərəcəsi fəaliyyət növlərindən asılı olaraq fərqlənir:

nəqliyyat 3%, qeyri-maddi aktivlərin əldə olunması 5%, əyləncə sferası 5-20%, xidmətlər 5%, mədəniyyət və idman 3%, maliyyə fəaliyyəti 8%, poçt və telekommunikasiya 3%, tikinti-mühəndis işləri 3%.

Çin ərazisində gəlir əldə edən bütün xarici şirkətlərə və xarici investisiyalı müəssisələrə mənfəət vergisi tətbiq edilir ki, onun həcmi də hər il başa çatdıqdan sonra 5 ay müddətində müəyyənləşdirilir. Verginin həcmi ümumi mənfəət əsasında maya dəyəri, xərclər və zərərlər nəzərə alınmaqla hesablanır. 15% və 24%-lik vergi dərəcələri Çinin bəzi xüsusi rayonlarında təsis edilmiş və müəyyən fəaliyyətlə məşğul olan xarici investisiyalı müəssisələrə tətbiq edilir. Eyni zamanda 5 ilə qədər vergi tətilləri müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olan xarici investisiyalı müəssisələrə verilə bilər.

Son illərdə yüksək texnologiyalar əsaslanan iqtisadi inkişaf modelinin qurulması istiqamətində intensiv iqtisadi siyasət aparan Rusiyada iqtisadi inkişaf

modeli Avropa ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycana modelinə daha çox oxşardır. Vergi güzəştlərinin verilməsi, texnoparkların və cüsusi iqtisadi zonların yaradılması, yüksək texnologiyaların yaradılması ilə məşğul olan dövlət şirkətinin-“rosnano”-nın yaradılması və s. Rusiyanın innovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Əlbəttə ilk baxışda sistemdə görünən bu tədbirlərin nəticəsi böyük maraq yaradır. 2010-cu ildə aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Rusiyada fəaliyyət göstərən müəssisələrin yalnız 10%-i texnoloji innovasiyalarla məşğuldur ki, onların da cəmi 1%-i dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətli olmaq şansına malikdir. Innovasiya fəaliyyətli müəssisələrin 40 %-i xarici ölkələrdən maşın və avadanlıqların alınması ilə texnoloji təkmilləşdirmə aparır, 45%-i innovasiyaların imetasiyası ilə məşğul olur (yeni texnologiyaları patentlərin və lisenziyaların alınması ilə cəlb edirlər), 8 %-i yeni biliklər yaradır və Rusiyanın daxili bazarlarında rəqabət aparmağa çalışırlar, cəmi 7%-i dünya bazarlarına daxil ola bilir. Bir sözlə deyə bilərik ki, Rusiyada innovasiya fəaliyyətli müəssisələrin əksəriyyəti xarici ölkələrdə mövcud olan texnoloji həllərin təkrar istehsalını reallaşdırmaqla məşğuldur (25,s.94).

Rusiyada yaradılmış texnoparklar məzmununa görə Avropadakı texnoparklardan fərqlənərək fəaliyyətləri binaların və avadanlıqların icarəyə verilməsi ilə məhdudlaşır. Xüsusi iqtisadi zonalarda innovasiya fəaliyyəti olduqca zəif olduğundan bu fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr fəaliyyətlərini sübut etməkdə çətinlik çəkdikləri üçün vergi güzəştlərindən istifadə edə bilmir, dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin sistemliyinə nail olurlar. Buna görə də qeyd edilən tədbirlər ya vaxtında reallaşmır, ya da yenilikçi təşkilatların aktual tələbatlarına uyğun gəlmir. Rusiyada sistemli tədqiqat infrastrukturunun qurulmasına və inkişafına mane olan əsas amillər kimi elm, təhsil və istehsal sahələri arasında əlaqələrin zəifliyini və bu sahələr arasında güclü hüquqi-iqtisadi maneələrin (müəlliflik hüquqlarının qorunması, tədqiqat məsrəflərinin böyüklüyü, nəticələrin keyfiyyəti, investisiya risklərinin yüksək olması və s.) mövcudluğunu qeyd edə bilərik.

Azərbaycanın yeni su, istilik, külək elektrik stansiyalarının tikilməsi, köhnə

elektrik stansiyaların yeniləşdirilməsi, neft emalı və neft-kimya müəssisələrinin rekonstruksiyası kimi layihələrin dövlət büdcəsinin vəsaitləri və dövlət təminatlı kreditlərin hesabına maliyyələşdirilməsi son illərdə Azərbaycanda tətbiq edilmiş texnoloji yeniliklərin əksəriyyətinin dövlət orqanlarının təşəbbüsü və dəstəyi ilə həyata keçirildiyini sübut edir. Bu gün ölkəmizdə neft və təbii qazın hasilatı, emalı, avadanlıqları, neft-kimya və kimya məhsullarının istehsalı, enerji istehsalı, tikinti, aqrar və digər sektorlarda mövcud olan böyük elmi-texniki potensial, bu potensialın inkişafı və reallaşması üçün əlvərişli iqtisadi mühitin yaradılmasını əsas vəzifələrdən biri kimi qəbul etmək lazımdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın yaradılması üçün fəaliyyətin aşağıdakı ümumi istiqamətlərini təklif edə bilərik:

- yüksək texnologiyalı sahələrin əlvərişli fəaliyyət mühitinin yaradılması üçün müvafiq institsional dəyişikliklərin aparılması;
- yüksək texnologiyalı sahələrin yaranması üçün iri həcmli maliyyə qoyuluşlarının reallaşdırılması;
- həm yenilikçilərin, həm də sərmayəçilərin özünü təşkili bacarıqlarının artırılması.

Bu tədbirlərin qısa müddət ərzində reallaşa və nəticələr verə bilməyəcəyi şübhəsizdir. Qarşıda duran bu mühüm məqsədə çatmaq üçün həm elm, həm də iş adamlarından böyük iradə, səbr, məqsədyönlü və davamlı iş tələb olunur.

Vergi sisteminin yenilikləri daha yaxşı dəstəkləməsinə baxmayaraq bir çox hallarda ədalətlik prinsipi ilə uzlaşmır. Belə ki, gəlir vergisi artdıqca sahibkarların yüksək risk tələb edən layihələrə sərmayə qoymaq istəkləri və imkanları azalır. Ancaq belə layihələrin investisiyalandırılması “riskə görə yaxşı mükafat”la stimullaşdırıla bilər. Qeyd etdiyimiz kimi gəlir vergisinə progressiv şkalanın tətbiqi sahibkarı bu mükafatdan məhrum edir ki, yalnız istehsalata yeni texnoloji yeniliklərin cəlb olunması nəticəsində əldə edilən gəlirin aşağı vergi dərəcəsi ilə sahibkarların bu stimulu bərpa edilə bilər.

Innovasiya sahələrinə investisiyaları stimullaşdıran vergitutumu üzrə aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar:

1. Yeniliklərin istehsalçıları üçün:

- müəyyən dövr ərzində yeni texnologiyaların və yeni malların təqdim edilməsindən əldə edilən mənfəətin vergidən azad edilməsi, vergi təfəvüzünün verilməsi və vergi dərəcələrinin azaldılması;

- yenilikçi müəssisələrin nizamnamə fondunda iştirakdan əldə edilən gəlirlərinin vergilərdən azad edilməsi;

- yeni texnologiyaların yaradılmasında iştirak edən əsas vəsaitlərin alınması və qurulması, digər aktivlərin alınması ilə bağlı xərclərin ƏDV-dən azad edilməsi;

- yeniliklər üçün istifadə olunan əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş amortizasiyası;

- yeniliklər üçün istifadə olunan əmlakın (laboratoriya avadanlıqları, sınaq qurğuları, tədqiqat bölmələrinin yerləşdiyi binalar və s.) vergidən azad edilməsi;

2. Yeniliklərə tələbatı dəstəkləmək üçün:

- yeniliklərin (texnologiyaların, məhsulların) satışı üzrə dövrüyyələrin ƏDV-dən azad edilməsi;

yeniliklərin alıcılarına mənfəət, əmlak və digər vergilər üzrə güzəştlərin tətbiqi və s.

Bu güzəştlərdən sui-istifadə hallarını aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə “yeni məhsul”, “yeni texnologiya”, “yeni xidmət” anlayışlarının iqtisadi-hüquqi mahiyyəti müəyyən olunmalı, təqdim olunan texnologiyanın və ya malın yeniliyini müəyyən

etmək üçün şəffaf və çevik hüquqi mexanizmlər işlənməlidir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan vergi, gömrük siyasəti, pul-kredit və maliyyə siyasəti, antiinhisar qanunvericiliyi və s. kimi vasitələrin yenilikçi müəssisələr üçün fərləndirilməsi, sui-istifadə imkanlarının məhdudlaşdırılması və digər belə vəzifələr tənzimləmə vasitələrinin mürəkkəbliyinin artmasına və dövlət orqanlarının işinin intellektual təşkil edicisinə tələblərin xeyli yüksəlməsinə gətirəcəkdir.

Aşağıdakı strategilərdən hansı Azərbaycan üçün uğurlu ola bilər:

- yeniliklərin təşəbbüskarı olmaq;

- risk etmədən və bi işə iri sərmayə yatırmadan başqalarının yeniliklərini imitasiya etmək.

Ayrı-ayrı müəssisələr üçün başqalarının yeniliklərini imitasiya etmək çox hallarda daha səmərəli olur. Belə ki, yeniliyi imitasiya edən şirkət bazarın müəllif şirkətinə gec daxil olsa da, onun sərmayə məsrəfləri 25-50% aşağı olur, eyni zamanda yeniliyin bazar testi zamanı müəyyən olunmuş qüsurlarını bilən imitasiyaçı daha rəqabətli yeniliyi təklif etmək imkanı qazanır. Müəssisələrin yeniliklərdən pulsuz istifadə etmək və imitasiya ilə bağlı maliyyə vəsaitlərinə qənaət etmək arzusu yeniliklərin yaradılması istiqamətində investisiya planlarını təxirə salmasına səbəb olur.

Beləliklə iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri hansı yolun seçilməsi ilə bağlı olur: ya yeniliyin yaradılması, ya da yeniliyin “imitasiyası”. Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin çoxu başqa ölkələrin yeniliklərindən istifadə etməklə inkişaf yolunu seçərək özlərinə iri həcmli investisiyanın cəlb edilməsinə, sənayeləşməyə nail olmuşlar. Belə ki, bu ölkələr uzun illər ərzində ABŞ, Yaponiya və s. kimi inkişaf etmiş ölkələrdən olan şirkətlərin əməltutumlu əməliyyatlarının icraçısı olmuşlar.

İnkişafın innovasiya yolunu yeniliklərin pulsuz əldə edilməsi və kommersiya istifadəsini məhdudlaşdıran iqtisadi siyasətlə dəstəkləmək olar. Beləliklə investisiya meyllərini patentlər, müəlliflik hüquqlarının qorunması, vergi və gömrük güzəştləri, güzəştli maliyyələşdirmə kimi tədbirlər artırma bilər.

Yeniliklərin sərmayə mənbələrini dövlət, özəl sektor və ya xeyriyyəçi təşkilatlar və insanların olması məsələsi ciddi müzakirələrə səbəb olur. Praktikiada yenilikçilərin lazımi miqdarda maliyyə vəsaitlərinin olmaması səbəbindən kənar investorun cəlb edilməsi problemi yaranır və yeniliklərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən borc kapitalının dəyəri ilə yeniliyin gətirəcəyi mənfəət arasında fərqi çoxluğu məhdudlaşdırıcı amil rolunu oynayır.

Yeniliklərin yaradılmasına yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin böyük hissəsi gələcək mənfəət mənbəyi olacaq biliklərin və qeyri-maddi aktivlərin yaradıcılarına

əmək haqqının ödənilməsinə sərf olunur. Beləliklə yeni biliklərin əksər hissəsi onların daşıyıcıları ilə bağlı olduğundan həmin işçinin müəssisədən çıxması ilə qismən itirilmiş olur. Bu səbəbdən, yenilikçi müəssisələrdən əmək müqavilələrinin bağlanması və icrası mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Müasir iqtisadi nəzəriyyədə mühüm yer tutan informasiya assimetriyası konsepsiyasına əsasən sərmayəçinin yeniliyin verə biləcəyi nəticələr barədə məlumatlılığı müəllifə nisbətən az olur, innovasiya layihəsinin müddəti böyük olduqca onun nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi imkanları bir o qədər azalır.

Sərmayəçilər və yenilikçilər arasında mövcud olan güclü informasiya assimetriyası innovasiya fəaliyyətini məhdudlaşdıran əsas səbəb kimi sərmayəçilərdə davranışlarına təsir edərək sərmayəçinin hamı üçün vahid kredit faizi təklif etmək arzusunı gücləndirir.

Müəssisəsinin sahibi əməli idarə etmədə iştirak etmədikdə, bu işi muzzdlu peşəkarlara-menecerlərə həvalə etdikdə iri müəssisələrdə olduğu kimi yenilikçi kiçik müəssisələrdə də “məənəvi risk”lər meydana çıxır ki, bu da öz növbəsində sahiblərinin məqsədləri ilə icraçıların məqsədləri arasında uyğunsuzluqdan yaranan “etibarsızlıq” probleminin yaranmasına gətirir.

Mənəvi risk iki ssenari üzrə meydana çıxa bilər:

1. dövlət təşkilatları üçün səciyyəvidir: şirkətin menecerləri ayrılmış vəsaitlərin özləri üçün daha əlverişli olan layihələrə-yeni aktivlərin, ofislərin və bahalı avtomobillərin alınmasına və s. yönəldə bilərlər;

2. menecerlərin yeniliklərin investisiyalaşdırılmasına həddindən artıq ehtiyatla yanaşması ilə bağlı yaranır.

Qısamüddətli dövrdə yüksək riskli və gələcəyi qeyri-müəyyən olunan layihələrə yönəldilən sərmayələr nə səhmlərin dəyərini, nə də dividend siyasətini yaxşılaşdırmır, əksinə əksər menecerlərin prioritetləri sırasında uzunmüddətli strateji perspektivlərin, həmçinin riskli yenilik layihələrinin arxa planı, cari maliyyə göstəricilərinin ön plana keçməsinə səbəb olur.

Təhsil, elmi-tədqiqat və istehsalçı müəssisələr arasında bazar prinsiplərinə söykənən təsərrüfat əlaqələrinin qurulması, biliklərə tələbatın artırılması və inkişaf

etdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Səmərəli tədqiqat infrastrukturunun formalaşdırılmasına son illər ölkəmizdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı zəmin yaratmışdır.

Aparılan tədqiqatlardan əldə olunan nəticələri ümumiləşdirərək ölkəmizdə yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelin qurulması probleminin həllinin aşağıdakı istiqamətlərini göstərə bilərik:

Təşəbbüskar və yüksək milli-mənəvi dəyərlərə malik olan sahibkarlar ordusunun yaradılması, dəstəklənməsi; dövlətin müvafiq tənzimləmə mexanizmlərinin yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi inkişaf modelinin qurulması prosesinə uyğunlaşdırılması və gücləndirilməsi; bazarı rəqabət mexanizminin gücləndirilməsi və dəstəklənməsi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırıqlarına əsasən ölkəmizdə 2011-2012-ci illər ərzində üç sənaye və texnologiyalar parkı fəaliyyətə başlamışdır ki, bu tədbirlərin həyata keçirilməsində əsas məqsəd Azərbaycanda innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, bu sahədə sahibkarlığı dəstəkləmək, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu artırmaqdır.

Sumqayıt şəhərində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı ölkə başçısının 21 dekabr 2011-ci il tarixli fərmanı ilə yaradılmışdır. Fərmanda həmçinin parkın ərazisində neft-kimya və digər prioritet sənaye sahələri üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı və emalı müəssisələrin yaradılması nəzərdə tutulmuş, sənaye parkı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura və idarəetmə qurumlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsalı və xidmətlər göstərilməsi məqsədləri üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazi kimi müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2011-ci tarixli sərəncamı əsasında Bakı şəhərinin Balaxanı qəsəbəsində məişət tullantılarının emalı və xidmət müəssisələrinin fəaliyyət göstərəcəyi ikinci sənaye parkı olan Balaxanı Sənaye

Parkının yaradılması reallaşmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 noyabr 2012-ci il tarixli fərmanı ilə Sumqayıt şəhərində “Yüksək Texnologiyalar Parkı”nın yaradılması informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, telekommunikasiya və kosmos, enerji səmərəliliyi sahələrində tədqiqatlar aparılması, yeni və yüksək texnologiyaların hazırlanması üçün mühüm tədbir olmaqla bərabər milli iqtisadiyyatımızın prioritet inkişaf istiqamətlərindən birini müəyyən edən innovativ iqtisadi modelin qurulması prosesində mühüm mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Ölkəmizin vergi sisteminin modernləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlardan biri “Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsində dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2012-ci il tarixli qanunu və bu qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli fərmanıdır.

Müasir dünyada rəqabətli mühitin diktə etməsi innovasiyalı iqtisadi sisteminin qurulması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən sənaye və texnologiyalar parklarının yaradılmasını və bu parklarda fəaliyyət üçün vergi güzəştlərinin tətbiqini zəruri edir. Qeyd etdiyimiz kimi qanunda sənaye yaxud texnologiyalar parkında fəaliyyət üçün əsaslı vergi güzəştləri nəzərdə tutulmuşdur.

Fərdi sahibkarların və hüquqi şəxslərin sənaye, yaxud texnologiyalar parkında qeydiyyatla alındıqları hesabat ilindən başlayaraq bu faktlardakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir və mənfəət vergisindən, parkda yerləşən əmlaka görə əmlak vergisindən, parkın ərazisində istifadə etdikləri torpaqlara görə torpaq vergisindən azad edilmələri 2013-cü ilin 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minmiş qanunla müəyyənləşdirilmişdir.

Sənaye parklarının nümunəvi əsasnaməsi ölkə başçısının 24 aprel 2013-cü il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bu sənədə əsasən sənaye parkı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura və idarəetmə qurumlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi məqsədləri üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazi kimi təsbit

olunmuşdur.

Beləliklə, görülmə işlərdən sistemliliyin, məqsədyönlülüyn, düşünülmüş strategiyanın və məntiqli ardıcılığın olmasına əmin olmaq üçün sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının yaradılması, parkların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və parklarda fəaliyyətə verilən vergi güzəştləri ilə bağlı qərarların xronologiyasına diqqət yetirmək kifayətdir. Əminik ki, sənaye, yaxud texnologiyalar parklarında fəaliyyətə tətbiq olunan çox ciddi vergi güzəştləri və qeyd olunan digər tənzimlənmə tədbirləri yaxın gələcəkdə müsbət nəticələr verəcəkdir.

NƏTİCƏ

İqtisadi artımla maliyyə sistemi arasındakı qarşılıqlı əlaqənin tədqiqi son illər iqtisadi nəzəriyyədə tədqiqat proqramları içərisində ən dinamik inkişaf edən istiqamətlərdən biridir. Dünya iqtisadiyyatında maliyyə sisteminin əhəmiyyətinin dəfələrlə artması istehsalın genişləndirilməsi prosesinə və insanların rifah halına təsir göstərməyə bilməz. Bununla bərabər müxtəlif ölkələr üçün xüsusi şəraitlərdə bu təsir müsbət, digərlərində mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Əlbətdə, iqtisadi artım elmi-texniki tərəqqini, kapital yığımın əhalinin artımını real iqtisadiyyatın parametrlərini müəyyən edən, izah edən ənənəvi faktorlar maliyyə sistemi ilə müqayisədə dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafında hələ də mühüm rol oynayırlar bununla bərabər, müəyyən edilmişdir ki, maliyyə sistemi real sektorda effektiv qarşılıqlı vasitəçilik fəaliyyəti ilə ənənəvi faktorların imkanlarını genişləndirmək onların iqtisadi artıma müsbət təsirini artırmaq bacarığına malikdir.

Həyata keçirilmiş tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələri və təklifləri formalaşdırmaq olar :

1.Maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilk dəfə 100 il bundan qabaq analiz obyektı olmuşdur və əvvəllər maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqəsi lazımı qaydada öyrənilmirdi. Nəinki onu müşayət edən qarışıq suallar-iqtisadiyyatda resursların optima bölüşdürülməsi (W.Bagehot), maliyyə kapitalının formalaşması və böyük monopolyaların rolu (K.Marks,F.Hilferdinq) bu problemin məğzinə ən yaxın Y.Şumpeter yanaşmış, ilk dəfə iqtisadi inkişafda bankların rolunu tədqiq etmişdir.

Daha sonra Y.Şumpeterin işlərindən sonra obyektiv faktorlara görə-II dünya müharibəsi, böyük depressiya ilə əlaqədar maliyyə sektoru və iqtisadi artımın qarşılıqlı əlaqəsi müvəqqəti olaraq nəzərdən kənarda qalmışdır.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq bu problemə maraq artmağa başlamışdır:

İlk dəfə iri həcmli araşdırmalar aparıldı ki, o da tarixi iqtisadi xarakter daşıyırdı,70-80-cı illərdə həyata keçirilən tədqiqatlar maliyyə sisteminin iqtisadi artıma təsirinin şifahi əsaslandırılmasından imtina edərək konkret ölkə və ölkələr təmsalında nəzəri modellərin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atmışlar. Qlobal iqtisadiyyatda maliyyə sistemlərinin artan əhəmiyyəti, liberallaşması, maliyyə nəzəriyyəsinin inkişafı və iqtisadi artımın yeni modellərinin ortaya çıxması bu sahədə elmi biliklərin artımına təkan vermişdir.

2.İndiki dövrə qədər maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsinin üç yanaşması mövcud idi. Dördüncü institusional olmayan yanaşma hələdə formalaşmaqdadır.

Onlardan birincisi, mikroiqtisadi əsaslanmaya malikdir və mənəvi risk mənfi

seçim və s. kimi problemlərin araşdırılmasında formalaşır. Bu problemlər kapitalın yığılı prosesinə uyğun olaraq iqtisadi artımın tempinə təsir edir.

İkinci yanaşma endogen iqtisadi artım modelində maliyyə sisteminin fəaliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri özünə daxil edir. Əsas məqsəd maliyyə sisteminin inkişafının iqtisadi artım ilə müsbət əlaqəsini nəzəri olaraq sübut etməkdir.

Üçüncü yanaşmada əsas məqsəd belə qarşılıqlı əlaqənin empirik sübutlarını tapmaqdır. Ümumilikdə, maliyyə sisteminin inkişafı və iqtisadi artım arasında qarşılıqlı asılılığın xətti olduğu, həqiqətənmi maliyyə sistemi iqtisadi artımı stimullaşdırır və ya əksinə, qeyri-maliyyə sektorlarının artması maliyyə xidmətlərinin artmasına səbəb olurmu və s.məsələlər hələdə araşdırılmalıdır.

Ancaq Böyük Britaniya, ABŞ və Yaponiyanın tarixi iqtisadi inkişafının həyata keçirilən tədqiqinə əsasən aydın olur ki ,bu ölkələrin maliyyə sisteminin inkişafı iqtisadi inkişaf üçün katalizator rolunu oynamışdır.

3.XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərinə qədər maliyyə sisteminin dünya iqtisadiyyatında rolunun artması tendensiyası üstünlük təşkil edirdi. Ancaq sonra “Böyük Depressiya”, ikinci dünya müharibəsi və onun nəticələrinin təsiri ilə maliyyə sisteminin dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarına təsiri əhəmiyyətli dərəcədə azaldı.

Dünya iqtisadiyyatında əsaslı struktur dəyişiklikləri, müxtəlif xidmət sahələrinin yüksək templərlə inkişafı ötən əsrin 60-70-ci illərində baş verdi, XXI əsrin əvvəlinə artıq orta göstəricilərə görə 1913-cü ildə əldə olunmuş nailiyyətləri üstələdi.Lakin XX əsr mühüm problemi ortaya qoydu-maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı əlaqənin əsas faktor kimi istifadə edilməsi ölkənin ümumi iqtisadi və maliyyə səviyyələrində mümkün ola biləcək uzunmüddətli boşluq nəticəsində çətinləşir. Bu kontekstdə siyasi-iqtisadi situasiya-idarəedici elitanın effektiv maliyyə sisteminin yaradılması və ya bu cür iqtisadi siyasətin olmaması nəzərə alınmalıdır.

4.Maliyyə sisteminin iqtisadi artıma təsirini kapital yığılı modeli bazasında öyrənmək rahat və effektivlidir.

Model göstərir ki ,kapitalın yığılımının kritik həddi vardır ki,bu həddə çatdıqda

maliyyə sisteminin effektivliyinin artması iqtisadi artımı sürətləndirə bilər. İqtisadi-siyasi nöqteyi nəzərdən bu o deməkdir ki, kənd ölkələrdə maliyyə sisteminin sürətli modernləşdirilməsinə qoyulmuş yatırım effekt verməməklə bərabər, həm də sosial-iqtisadi problemlərin daha da dərinləşməsinə səbəb ola bilər. Ancaq ölkədə rifah halının yaxşılaşması ilə maliyyə sisteminin effektivliyinin artması böyük ehtimalla iqtisadi artım tempinin sürətlənməsinə gətirib çıxardacaqdır.

Modeldən görünür ki, milli gəlirin maksimal səviyyədə saxlanması üçün iqtisadi inkişafın daha yüksək səviyyəsinə çatmaq üçün maliyyə sisteminin fəaliyyətinin effektivliyinin yüksəldilməsinin qayğısına qalmaq lazımdır.

5. Əsas modelin inkişafının digər istiqaməti kapital maliyyə vasitəçiliyi xərcləri ilə birgə yığılımı- “kapital” anlayışının hissələrə ayrılması və onda qeyd edilmiş fiziki, “insan” təşkiləticiləri maliyyə sistemini insan kapitalının yığılımına təsiri iqtisadi artımın alternativ mənbəyi kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Bununla əlaqədar fiziki kapital istehsalın artımının başlıca faktoru olduğu halda maliyyə sisteminin effektivliyinin artması ilk növbədə insan kapitalının yığılımı yönümlü olmalıdır.

6. Bank sektorunun və qiymətli kağızlar bazarının üstün roluna dəstək verən çoxlu sayda arqumentlər vardır. Qərb alimlərinin maliyyə strukturunun iqtisadi artım dinamikasını izah etmək üçün həyata keçirilən araşdırmaları maliyyə sisteminin tamamlama seqmentlərinin tezisini təsdiq edir.

Dissertasiya araşdırmasında ayrı –ayrı ölkələr səviyyəsində həyata keçirilmiş regressiv analiz iqtisadi artım nöqteyi nəzərindən maliyyə sisteminin strukturunun qeyri-maddiliyini təsdiqləmir. Qiymətli kağızlar bazarının kommersiya banklarının həcminə münasibəti maliyyə sisteminin keyfiyyət göstəricisi kimi çıxış edir.

Bundan əlavə inkişaf etmiş ölkələr üçün maliyyə strukturu və maliyyə göstəriciləri arasında sıx asılılıq aşkar olunmuşdur.

Maliyyə sisteminin “Araşdırma və inkişaf” investisiyalarında rolu bu sistemin strukturu ilə müəyyən olunur. Dissertasiya araşdırmasında adambaşına düşən gəliri yüksək olan ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarı “Araşdırma və inkişaf” üçün investisiyaların cəlb edilməsində bank kreditlərinə nisbətən daha böyük əhəmiyyət

kəsb etdiyi formal olsada təsdiqlənmişdir.

8.İqtisadi artımla maliyyə sistemi arasındakı qarşılıqlı əlaqə ölkənin inkişaf səviyyəsinə görə dəyişir.

Bununla bərabər maliyyə sisteminin iqtisadi artıma təsiri kanalları və “güc” aydın seçilir: ABŞ-da əlavə olaraq təsdiqlənmişdir ki,maliyyə sistemi amerika iqtisadiyyatının yüksəlişinə birbaşa deyil, real sektorda investisiyaların sayını artırmaqla müsbət təsir göstərir.

Eləcə də ,müəyyən olumuşdur ki,maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqə Yaponiyada, Almaniyada və Kanada da 1990-2014-cü illərdə adambaşına düşən gəlirin sayında görə ABŞ və Böyük Britaniyadan geri qalırdı.

Ümumilikdə ,demək olar ki,inkişaf etmiş ölkələr maliyyə sisteminin iqtisadi artıma müsbət təsiri baxımından iqtisadiyyatın ideal modelini nümayiş etdirirlər.

9.İnkişaf etməkdə olan ölkələr gəlinəcə burada məsələ birmənalı deyil :bu qrup dövlətlərin çoxluğu və heterogenliyi ,statistik informasiyalardakı boşluqlar maliyyə sisteminin iqtisadi artımı stimullaşdırması haqqında mülahizəni nə dəqiqləşdirməyə nədəki inkar etməyə imkan verir.Ona görə də bu problemin analizi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün vacib əhəmiyyətli məsələlərin həlli istiqamətində-qeyri-bərabərsizlik,yoxsulluqla,inflyasiya ilə mübarizə.

10.Hesab edilir ki, iqtisadi artım və maliyyə dərinliyi göstəriciləri arasında olan müsbət əlaqələr Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də etibarlıdır.Xüsusilə, maliyyə sistemi və iqtisadi artımın dinamik göstəriciləri arasında korelliyasiya əmsalları 0,5 keçmir.

Eyni zamanda Qrenjer testi göstərdiyi kimi real gəlirin artım dərəcəsi ,bank sektorunun konsentrasiya səviyyəsi və maliyyə sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi arasında müsbət əlaqə əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına müsbət təsir göstərir.

Ancaq Azərbaycana idxal olunan məhsulların qiymətlərin qeyri-stabilliyi və onlarla bağlı risklərə görə yerli iqtisadiyyat istehsalın artımı yönümündə maliyyə mexanizmlərinin əhəmiyyətinin artırılmasında maraqlıdır.

Maliyyə sisteminin iqtisadi sisteminin təmin edilməsində rolunun

yüksəldilməsinə makro iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində nail olunur. Bununla bərabər ən məqsədəuyğunu qiymətli kağızlar bazarının və bank sektorunun arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin olunmasıdır. Azərbaycan maliyyə sistemində hər iki segmentin mütərəqqi inkişafı onun maliyyə “suverenliyini” və davamlı inkişaf dinamikasını qorumaq üçün vacibdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. AR Milli Bankının maliyyə sabitliyi icmalı 2014-cü il və 2015-ci ilin I rübü
2. “Azərbaycan iqtisadiyyatı” (Dərslik) Bakı 1993.

3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, w.w.w.maliyye.gov.az/ büdcəsinin formalaşmasında onun rolu. AMEA-mn Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər ser. (iqtisadiyyat), B., Elm. N»1, 2003.S. 12-19
4. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri 2012-cil il
5. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri 2013-cil il
6. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri 2014-cil il
7. Bədəlov Ş.S. Məhərrəmov R.B, Qurbanov F.Ə. “Büdcə sistemi” (dərslük) Bakı 2003-418 s.
8. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Büdcə bələdçisi. “Ekspert” jurnalı, B., “Elm və həyat” nəşr., 2003, s. 141.
9. Əfəndi E. İqtisadi artım problemi və onun modeləşdirilməsinin nəzəri əsasları “Milli iqtisadiyyatın problemləri (məqalələr toplusu) -2-ci buraxılış” Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, Avqust 2007.
10. Əlirzayev Ə.Q. İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri: təcrübə, meyillər və perspektiv istiqamətlər. Bakı. “Adiloğlu”, 2005.
11. Hacıyev R. Yığımın investisiyaya transformasiyasımdakı qiymətli, kağızlar bazarının rolu (monoqrafiya) Bakı “Elm” 2005.120 s.
12. Həsənov V.A, Sosial yardım sosial müdafiənin əsas sahəsi kimi. Bakı, “Oskar”-NPM, 2005,60 s.;
13. T.S.Vəliyev, Ə.R.Babayevin,M.X.Meybullayevin İqtisadi nəzəriyyə. Dərslük ümumi elmi redaktəsi ilə. Bakı. 2001. 684 s.
14. Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri (Gəlir nəzəriyyəsi). Bakı. “Nağd evi”. 2004. 324 s.
15. Quliyev R.R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında. Bakı, “Nurlan nəşriyyatı”, 2002, 127 s.;
16. Rüstəmov V.Ə. Açıq iqtisadi sistemin təşəkkülü şəraitində məşğulluq siyasətinin xüsusiyyətləri. “Məşğulluq problemləri və milli əmək bazarının formalaşmasına qloballaşma proseslərinin təsiri”. Beynəlxalq elmi-praktik

konfransın materialları. Bakı, “Çaşoğlu”, 2001, s. 209-211

17. Səfərov S.. Maliyyə nəzarətinin əsası. Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət “Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit” Elmi-praktik konfransının materialları. Bakı 1999. Sİ3-18

18. Tağıyev N.F. İqtisadi artım amillərinin “qabaqlayıcı” idarəetmə prinsiplərinin və ideologiyasının formalaşdırılması məsələləri. “İqtisadiyyat və həyat” jurnal № 7-8 (491-492), Bakı, 2004;

19. Vəliyev D. (2008). Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı: 125 s.

Rus dilində

20. Берлин С.И Теория финансов (учебное пособие)-Изд Приор 2000-256с

21. Благодатин А., Лозовский Л., Райзберг Б. Финансовый словарь. М.: ИНФРА-М, 2003.-378 с.

22. Брайчева Т.В. Государственные финансы. СПб: Питер, 2001, 288 с.

23. Бюджетный кодекс Российской Федерации. (Федеральный закон № 145-ФЗ), М, 2002.

24. Гальперин В.М., Гребенников П.И., Леусский А.И., Тарасевич Л.С. Макроэкономика. Учебник / Общая редакция Л.С.Тарасевича. Изд. 2-е, перераб. и доп. СПб., “СПбГУЭФ”, 1997. 719с.;

25. Гохберг Л.М. Бизнес льготы не берет // Российская газета, Федеральный выпуск, 28 октября, 2010.

26. Гроши та кредит / Ред. М.І. Савлук. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2006. – 741 с.

27. Гусейнов Р.М., Горбачева Ю.В., Рябцева В.М. История экономических учений: Учебник / Под общ. ред. Ю.В.Горбачевой. М.: «Инфра-М», 2001, 252 с.;

28. Деева А.И. Финансы. Учебное пособие. - М.; Экзамен, 2002. -

320 с.

29. Дементьев В. Теория национальной экономики имезоэкономическая теория // Рос. экон.журнал. – 2002. – №4. – С. 71-82.
30. Державни финанси / В.Д. Базилевич, Л.О. Баластрик. – Вид. 2-е, доп. I перероб. – К.: Атика, 2004. – 368с.
31. Забородина В.В. Финансы. М., 1998. 278 с.
32. Зимовець В. В., Зубик С.П. Финансове посередництво. – К.: КНЕУ, 2005. – 288 с.
33. История экономических учений. - 4-е изд. - М.: "Инфра-М", 2004. - 480 с.;
34. Канаев А.В. Банковская деятельность в свете теории финансового посредничества: традиции и инновации // Вестник СПбГУ. Сер. 5. – 2006. – Вып. 3.– С. 113-123.
35. Ковалев В.В., Ковалев Вит.В. Финансы организаций (предприятия). Учебник - М.: ТК Велби, Изд.во., Проспект. 2006,352с.
36. Корнєєв В.В. Еволюція і перспективи фінансового ринку України Економіка України. – 2007. – №9. – С.21-29.
37. Корнєєв В.В. Фінансові посередники як інститути розвитку. – К.:Основа, 2007. – 192 с.
38. Миловидов В.Д. Современное банковское дело. – М., 1992.
39. Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков / Пер. с англ. подред. М.Е. Дорошенко. – М., 1999. – С.215-240.
40. Налоги: Учебное пособие / (под. Ред. Д.Г. Черника).- М.: Финансы и статистика 1996.-688 с.
41. Общая теория финансов (под.ред.Драбзиной Л.А.)М.:Банки и биржи, 1995.
42. Основы теории финансов/Под ред. Л.А.Дробзиной.МлБанки и Биржи: ЮНИТИ, 1995, с. 32.
43. Пансков В. Организационные вопросы налоговой реформы

//Финансы.- 2000.-№1

44. Романовский М.В, и др. Основы теории и практики государственных финансов. М.; Изд. “Экономика и финансы”, 686 с.
45. Тарасевич Л.С., Гребенников П.И., Леусский А.И. Экономика: Учебник / Под ред. Л.С.Тарасевича, М.: “Инфра-М”, 2000,270 с.
46. Фетисов В.Д. Бюджетная система Российской Федерации: Учеб. Пособие для вузов. - М.; ЮНИТИ-ДАНА.2003. - 367 с.
47. “Финансово-кредитный словарь” (в 3-их томах), Москва 1994, 1996,1998.
48. “Финансы”, Учебник / (под редакций Л. А. Дробизикой), Москва 2000.
49. Финансы и кредит/Под ред. А.Ю.Казака, Екатеринбург: МП “ПИПП”, 1994, с. 170.
50. “Финансы”, Учебник / (под редакций В. М. Родионовой), Москва 1999.
51. финансы, деньги, кредит: Учебное пособие / Под.ред. Е.Г.Черновой - М., ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005,208 с.
52. Шилов А.Инновационная экономика, ж-ль “Вопросы Экономики”,2011,№1, стр.127-137
53. Шумпетер Й. “Капитализм, социализм и демократия”. – М.: Экономика, 1995

İngilis dilində

54. Allen F., Santomero A. The Theory of Financial Intermediation //Journal of Banking and Finance. – 1997. –Vol. 21. – P. 1461-1485.
55. Barro R, Salai-Martin X. Economic Growth, McGraw-Hill, Inc., 1992.
56. Beck T., Levine R., Loayza N. Finance and the Sources of Growth / Journal of Financial Economics. – 2000. –№ 58(1-2). – P. 261-300.
57. Beck T., Lundberg M., Majnoni G. Financial Development and

Economic Volatility: Does Finance Dampen or Magnify Shocks – World Bank. – 2000.

58. Board of Governors of the Federal Reserve System, International Finance Discussion Paper № 670. June 2000

59. Boot A. and Thakor A. Financial System Architecture // The Review of Financial Studies – Vol. 10. – № 3 (Autumn, 1997). – P. 693-733. <http://www.jstor.org/stable2962201>.

60. Coudouel A., Hentschel J., and Wodon Q. Poverty Measurement, World Bank, 1996, 32 p.;

61. David R. Advanced Macroeconomics, McGraw-Hill advanced series, 1996, 540 p.;

62. Debt Maturity // Journal of Financial Economics. – 1999. – № 54. – P. 295-336.

63. Demirgüç-Kunt A., Maksimovic V. Institutions, Financial Markets and Firm Debt Maturity // Journal of Financial Economics. – 1999. – № 54. – P. 295-336.

64. Demirgüç-Kunt A., Maksimovic V. Law, Finance, and Firm Growth // Journal of Finance. – 1998. – №6. – P.2107-2137.

65. Denizer C., Iyigun M., Owen A. Finance and Macroeconomic Volatility. Board of Governors of the Federal Reserve System, International Finance Discussion Paper № 670. June 2000.

66. Diamond D.W. Financial Intermediation and Delegated Monitoring // Review of Economic Studies. – 1984. – Vol. 51. – P. 393-414.

67. Easterly W., Islam R., Stiglitz J. Shaken and Stirred: Explaining Growth Volatility In Boris Pleskovic and Joseph Stiglitz (eds.) Annual Bank Conference on Development Economics, World Bank. – Washington, D.C. – 2001.

68. Gurley J.G., Shaw E.S. Financial Aspects of Economic Development American Economic Review. – 1955. – Vol. 45. – № 4. – P. 515-538.

69. Hicks J. A Theory of Economic History. – Oxford: Clarendon Press, 1969.

70. Journal of Financial Economics. – 2000. – № 58(1-2). – P. 261-300.
71. King R., Levine R. Finance and Growth: Schumpeter Might Be Right // Quarterly Journal of Economics. – 1993. – № 108. – P. 717-738.
72. King R., Levine R. Finance, Entrepreneurship, and Growth: Theory and Evidence // Journal of Monetary Economics. – 1993. – № 32. – P. 513-542.
73. Levine R., Zervos S. Stock Markets, Banks, and Economic Growth // American Economic Review. – 1998. – № 88(3). – P. 537-558.
74. Li H., Squire L., Zou H. Explaining International and Intertemporal Variations in Income Inequality // Economic Journal. – 1997. – № 108 (January). – P. 1-18.
75. McConnell C., Brue S. Economics: principles, problems, and policies - 14th ed. - 1998, McGraw-Hill, 928 p.;
76. Rajan R., Zingales L. Financial Dependence and Growth // The American Economic Review. – 1998. – №. 88(3). – P. 559-586.
77. Rousseau P., Sylla R. Emerging Financial Markets and Early U.S. Growth NBER Working Paper № 7448. – Cambridge, Mass., 1999.
78. Rousseau P., Wachtel P. Equity Markets and Growth: Cross-Country Evidence on Timing and Outcomes, 1980-1995 // Journal of Banking and Finance. – 2000. – №24(12). – P. 1933-1957.
79. Solow R. Growth Theory: An Exposition. – 2nd Ed. Oxford University Press, NY, 1988.
80. Sylla R. Financial Systems and Economic Modernization: A New Historical Perspective. – New York University. Processed., 2000.
81. Tadesse S. Financial Architecture and Economic Performance: International Evidence // William Davidson Working Paper №. 449. (October 2002). – <http://ssrn.com/abstract=307223>.
82. Tobin J. Commercial Banks as Creator of «Money» // Banking and Monetary Studies, for the Comptroller of the Currency, U.S. Treasury / Ed. by Dean Carson. Richard D. Irwin, 1963. – P. 408-419.
83. Wurgler J. Financial Markets and the Allocation of Capital // Journal of

Türk dilində

84. Özgüven A. İktisadi Büyüme, İktisadi Kalkınma, Planlama ve Japon Kalkınması, “Filiz Kitabevi”, İstanbul, 1998, 230 s.;

İnternet resursları

- 85. <http://www.ach.gov.az>
- 86. <http://www.azerbaijan.az>
- 87. <http://www.az.trend.az>
- 88. <http://www.angelcapitalassociation.org>(ABŞ-in assosiasiyasının saytı)
- 89. <http://www.cbar.az>
- 90. <http://www.economy.gov.az>
- 91. <http://www.xalqqazeti.com>
- 92. <http://www.kitab.az>
- 93. <http://www.maliyye.gov.az>
- 94. <http://www.rusnano.com>
- 95. <http://www.rusventure.ru>
- 96. <http://www.sbir.gov>
- 97. <http://www.stat.gov.az>
- 98. <http://www.taxes.gov.az>
- 99. <http://www.vergiler.az>

РЕЗЮМЕ

Исследование роли финансового сектора в обеспечении экономического роста в постсоциалистической экономике представляется логичным

раскрывать через систему индикаторов развития. Рассматривая показатели динамики и качества финансового сектора, видим весьма противоречивую картину. С одной стороны, многие объективные параметры, характеризующие финансовую систему, свидетельствуют о её динамичном развитии.

Наблюдаются высокие темпы роста кредитование производственной сферы экономики банковским сектором. Структура формируемой ссудной задолженности поступательно смещается в сторону увеличения сроков, на которые предоставляются кредитные ресурсы. Набирает темп процесс приведения расчётов в азербайджанской экономике к манатной основе: удельный вес вкладов и ссуд, привлеченных и выданных в национальной валюте, из периода в период растёт.

Зависит от сбережений по сравнению с государствами с недостаточным развитием финансовой системы. Те же выводы относятся и к росту производительности труда. Таким образом, приводится заключение, что в странах, ориентированных на долгосрочный устойчивый рост, развитие финансовой системы дополняется ростом внутренних сбережений. В исследовании высказывается мнение, согласно которому внутренние сбережения стимулируют экономический рост даже в условиях мобильности мирового капитала, что особенно важно при открытости экономики. В работе отстаивается точка зрения, при которой в системе перераспределения центральным звеном, организующим потоки, направленные в перспективные производства и необходимую инфраструктуру может стать фондовый рынок. Такой вывод делается исходя из анализа мировых тенденций, которые показывают, что структурообразующим элементом финансовой системы в настоящее время становится рынок ценных бумаг. Банки участвуют в перераспределении ресурсов, но их роль с течением времени становится всё меньше.

SUMMARY

Research of a role of financial sector in support of economic growth in post-socialist economy is represented logical to open through system of indicators of

development. Considering indexes of dynamics and quality of financial sector, we see very contradictory pattern. On the one hand, many objective parameters characterizing a financial system testify to its dynamic development.

High growth rates crediting of the production sphere of economy are watched by the banking sector. The structure of the created loan debt bodily displaces towards increase in periods on which credit resources are provided. Process of coercion of calculations achieves of speed in the Azerbaijani economy to a manat basis: specific weight of the deposits and court attracted and which are given out in national currency from the period during the period grows.

Depends on savings in comparison with the states with insufficient development of a financial system. The same outputs belong and to labor productivity growth. Thus, the inference is given that in the countries oriented on a long-term strong growth, development of a financial system is added by growth of internal savings. In research the opinion according to which internal savings stimulate economic growth even in the conditions of mobility of the world capital that is especially important in case of openness of economy is expressed. In operation the point of view in case of which in system of redistribution the stock market can become the central link organizing the flows sent to perspective productions and necessary infrastructure is argued. Such conclusion is drawn proceeding from the analysis of world tendencies which show that the securities market becomes a structure-forming element of a financial system now. Banks participate in redistribution of resources, but their role becomes less eventually.

REFERAT

Dissertasiya araşdırmasının əsas məqsədi maliyyə sistemi ilə iqtisadi artım arasındakı qarşılıqlı əlaqəni sistemli şəkildə təhlil etməklə həmin əlaqələrin

yaxşılaşdırılması istiqamətində nəzəri və praktiki təkliflər verməkdir.

Dissertasiya araşdırmasının elmi yeniliyi iqtisadi artımla maliyyə münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin dərinlənən araşdırılmasından, buna mənfi təsir göstərən amillərin dünya ölkələrinin praktikasında öyrənilməsindən, Azərbaycanda iqtisadi artım və onun sürətləndirilməsi problemlərinin üzə çıxarılmasından, iqtisadi artımın yeni innovasiya-investisiya modelinə keçilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan:

- İqtisadi artımla maliyyə sistemi arasında qarşılıqlı əlaqənin tarixi perspektivləri müəyyən edilmişdir;

- Maliyyə vasitəçiliyinin xərcləri nəzərə alınmaqla iqtisadi artımın baza modeli nəzərdən keçirilmiş və onun təkmilləşdirilməsi təklif olunmuşdur;

- Maliyyə strukturunda qiymətli kağızlar bazarı və ya bank institutları ilə əlaqədar üstünlüklər və çatışmamazlıqlar müəyyən olunmuşdu;

- Ölkədə 2010-2015-ci illərdə maliyyə sistemin və iqtisadi artımın əlaqəsi iqtisadi təhlil yolu ilə müəyyən edilmişdir;

- Qlobal iqtisadi böhran şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatı və onun əsas aspektləri nəzərdən keçirilmişdir;

- Azərbaycanda maliyyə sisteminin iqtisadi artıma təsirinin xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, həmçinin makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsində iqtisadi artımın yeri və rolu dəyərləndirilmişdir.

Dissertasiya araşdırmasının praktiki əhəmiyyəti Azərbaycanda, eləcə də digər xarici ölkələrdə ÜDM-in artırılması üçün yeni imkanların müəyyən edilməsinə yönəlmiş strateji istiqamətlərin hazırlanması və iqtisadi siyasətə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsində əldə olunan nəticələrin istifadə oluna bilməsi imkanından ibarətdir.

Həyata keçirilmiş tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, iqtisadi artım elmi texniki tərəqqini, kapital yığımın əhəlinin artımını real iqtisadiyyatın parametrlərini müəyyən edən, izah edən ənənəvi faktorlar maliyyə sistemi ilə müqayisədə dünya ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafında hələ də mühüm rol oynayır. Bununla bərabər, müəyyən edilmişdir ki, maliyyə sistemi real sektorda effektiv qarşılıqlı vasitəçilik fəaliyyəti ilə ənənəvi faktorların imkanlarını genişləndirmək onların

iqtisadi artıma müsbət təsirini artırmaq bacarığına malikdir.

Dünya iqtisadiyyatında maliyyə sisteminin əhəmiyyətinin dəfələrlə artması istehsalın genişləndirilməsi prosesinə və insanların rifah halına təsir göstərir. Bu təsir bəzi ölkələrdə müsbət, digərlərində mənfi nəticələrə səbəb olur.

Dissertasiya araşdırmasında ayrı – ayrı ölkələr səviyyəsində həyata keçirilmiş regressiv analiz iqtisadi artım nöqtəyi nəzərindən maliyyə sisteminin strukturunun qeyri maddiliyini təsdiqləmir. Qiymətli kağızlar bazarının kommersiya bankalarının həcminə münasibəti maliyyə sisteminin keyfiyyət göstəricisi kimi çıxış edir.

Bundan əlavə inkişaf etmiş ölkələr üçün maliyyə strukturu və maliyyə göstəriciləri arasında sıx asılılıq aşkar olunmuşdur.

Ancaq Azərbaycana idxal olunan məhsulların qiymətlərin qeyri-stabilliyi və onlarla bağlı risklərə görə yerli iqtisadiyyat istehsalın artımı yönümündə maliyyə mexanizmlərinin əhəmiyyətinin artırılmasında maraqlıdır.

Maliyyə sisteminin iqtisadi sisteminin təmin edilməsində rolunun yüksəldilməsinə makro iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində nail olunur. Bununla bərabər ən məqsədəuyğunu qiymətli kağızlar bazarının və bank sektorunun arasında qarşılıqlı əlaqənin təmin olunmasıdır. Azərbaycan maliyyə sistemində hər iki segmentin mütərəqqi inkişafı onun maliyyə “suverenliyini” və davamlı inkişaf dinamikasını qorumaq üçün vacibdir.